

Ecclesiam de Glasinac – Arheološka istraživanja na Crkvini u Bjelosavljevićima

Aleksandar Jašarević
Doboj

Snježana Antić
Bijeljina

Abstract: More than one century after the initially discovery, Glasinac is still one of the most important archaeological areas in the Balkans. In the last few decades the main focus was on the interpretation of already existing numerous materials from more than thousand prehistoric tumulus. In addition to this, very small quantity of archaeological materials from historical periods have been published. This paper presents results from rescue archaeological excavation from site Crkvine in Bjelosavljevići on Glasinac. Three-year archaeological excavations discovered the remains of medieval church decorated with frescoes, and 48 graves from the necropolis, all dated to the 14–15th century. Some of the graves contained luxurious material that indicate to the high status of the deceased.

Keywords: Glasinac, stećci – medieval tombstones, church, 14–15th century, medieval jewelry, textile

Uvod

Oko 40 km istočno od Sarajeva leži Glasinačka visoravan, na kojoj se nalaze prostrana polja s karakterističnom brdsko-planinskom klimom i vegetacijom. Njenu južnu i sjevernu granicu čine planinski masivi Romanije i Kopita, dok se na istoku polja spuštaju sve do kanjona Drine (Sl. 1). Prostrani pašnjaci pogodovali su stočarenju, dok je sloj humusa tanak i uslovi za zemljoradnju su dosta skromni. Veći broj izvora uglavnom presuši tokom ljetnog perioda, jedino su nešto župniji južni dio oko Ilijaka i zapadni dijelovi prema Knežini. Nadmorska visina iznosi preko 800 metara.¹ Sistematska arheološka istraživanja na Glasincu započeta su 1888. godine s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Naučni pioniri Ćiro Truhelka, Franjo Fiala, Đorđe Stratimirović i Mihovil Mandić dio svoje bogate istraživačke karijere posvetili su istraživanju glasinačkih humki.²

Sličnost u praistorijskoj materijalnoj kulturi na široj regiji definisala je termine poput Glasinačka kultura, Glasinačka regija ili pak Glasinac-Mati kompleks, što je kasnije poređeno sa određenim etničkim zajednicama, poput Autarijata.³ Kao takav Glasinac je kroz više od jednog stoljeća bio i ostao paradigma praistorijske balkanske arheologije, dok je istraživanje arheoloških spomenika iz istorijskih perioda ostalo marginalizovano i skromno obrađeno, prvenstveno u kontekstu nalaza iz praistorijskih humki.⁴ Nešto više podataka imamo za srednjovjekovne stećke koji su zahvaljujući studijama Š. Bešlagića opisani i katalogizovani,⁵ ali i pored toga istorijska arheološka građa je skromna i nedovoljno poznata.

Prvi detaljniji opis Glasinačkog polja dao je Đ. Stratimirović 1891. godine.⁶ Ova studija će više od stoljeća ostati nezaobilazan izvor poda-

¹ Човић 1976, 269; Jašarević 2014, 51; Филиповић 1950.

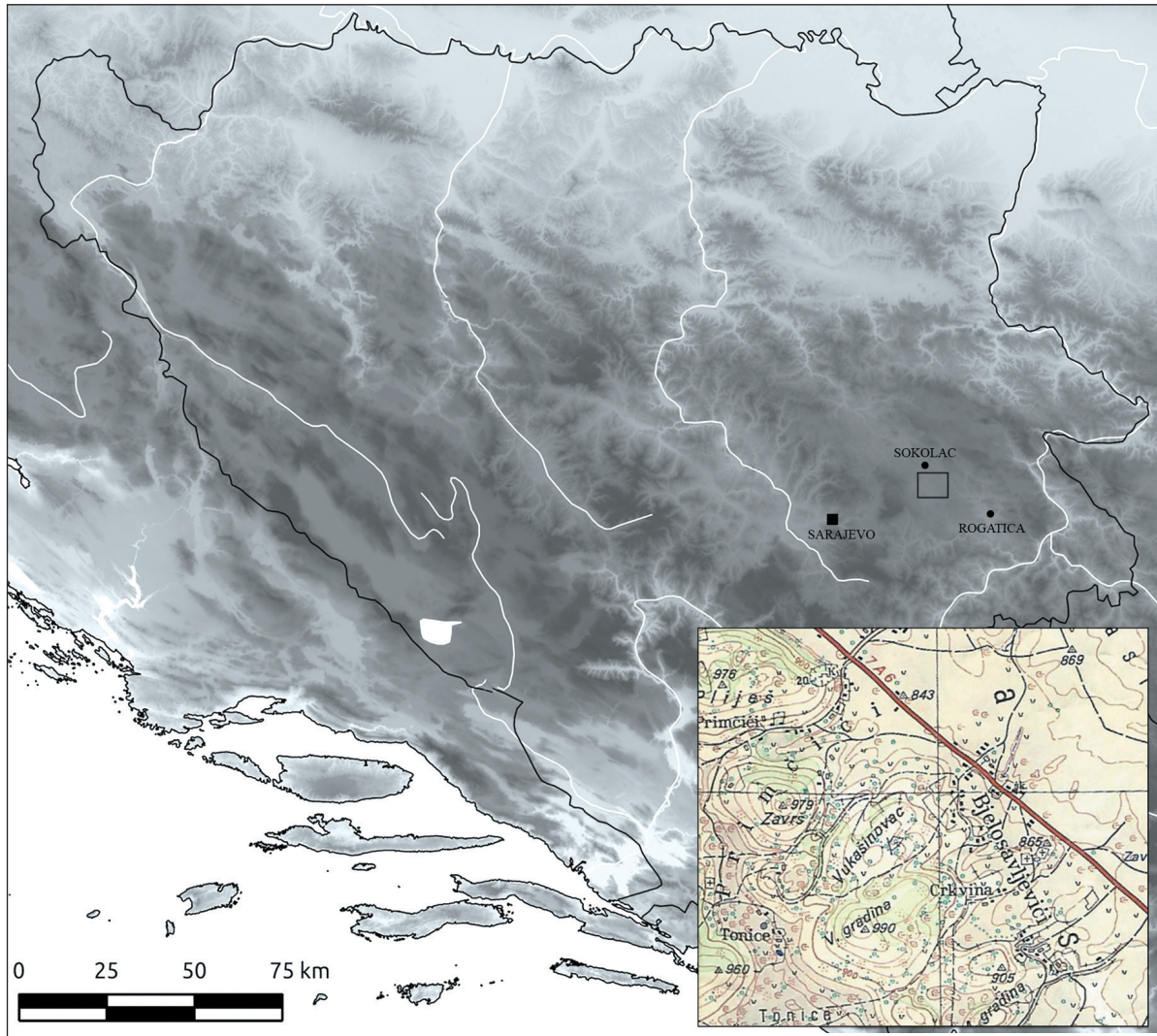
² Čović 1987, 578; Jašarević 2014, 51.

³ Човић 1976, 284-285; Čović 1987, 578, 642; Vasić 2004, 35.

⁴ Miletić 1959, 217; Čremošnik 1951, 262-263.

⁵ Bešlagić 1971.

⁶ Стратимировић 1891, 330-334.

Sl. 1. Položaj lokaliteta Crkvina, Bjelosavljevići

taka pri lociranju i opisu kulturnoistorijskih spomenika na Glasincu. Naredne godine K. Jiriček publikuje pisane izvore o Glasincu sakupljene iz Dubrovačkog arhiva i tako stavlja predmetni prostor u istorijski kontekst istraživanja.⁷ Osim kasnije obrade stećaka sa Glasinca,⁸ arheološki spomenici iz istorijskog perioda ostaju neistraženi, a dijelom i uništeni. Ova činjenica postala je neposredan povod za početak zaštitnih arheoloških istraživanja na lokalitetu Crkvina u Bjelosavljevićima na Glasinačkom polju. Iako je lokalitet poznat više od jednog stoljeća te dokumentovan i obrađen u nekoliko studija, to nije bilo dovoljno da se spriječi devastacija lokaliteta. Tokom 2008. godine teškom mehanizacijom uništen je

centralni dio platoa sa ostacima srednjovjekovne crkve i dio nekropole pod stećcima. Na površini od 500 m² uništeni su ostaci sakralnog objekta te dislocirani stećci, a pojedine grobne cjeline nepovratno uništene. Sistematska zaštitna istraživanja sprovedena su tokom 2013–2014. i 2017. godine na površini od 408 m² koja je zahvaćena prethodnom devastacijom i na dijelovima nekropole. Istraživanja su rukovodili potpisani autori teksta ispred Regionalnog Muzeja u Doboju i Muzeja Semberije, Bijeljina.

Centralni dio platoa devastiran je prije početka arheoloških iskopavanja mehaničkim skidanjem slojeva u dubini 0,20–1,5 m. Tom prilikom nadgrobni spomenici i arhitektonski ostaci su dislocirani zapadno i sjeverno od platoa te su dijelovi nekropole zasuti građevinskim šutom i

⁷Jiriček 1892, 99.

⁸Bešlagić 1971, 244-245.

zemljom. Većina stećaka koja se nalazila na centralnom platou, uz srednjovjekovnu crkvu, ali i unutar nje, takođe je dislocirana sa svojih prvobitnih pozicija. Na tako ogoljenom prostoru nazirali su se ostaci apsidalnog dijela crkve, dok su ostaci pravilno rezanih kvadara od sedre rasuti na čitavoj površini platoa. Tokom 2013. godine vršena su zaštitna arheološka istraživanja na centralnom dijelu lokaliteta. Prostor platoa je podijeljen na kvadrate 4 x 4 m na površini od 16 x 24 m u pravcu istok–zapad. Istraženi su ostaci srednjovjekovne crkve i 21 grobna cjelina. Tokom naredne 2014. godine nastavljena su iskopavanja u kvadratima oko crkve koji nisu dovršeni prethodne godine. U zapadnom dijelu nekropole na slobodnom prostoru između stećaka otvorena je Sonda I radi utvrđivanja karaktera samog prostora i distribucije grobova. U ovoj kampanji istražena su ukupno 22 groba. Posljednja iskopavanja vršena su 2017. godine u sondama II i III u krajnjem zapadnom dijelu nekropole i tom prilikom istraženo je dodatnih 5 grobova.

Crkva

Lokalitet Crkvina lociran je na istoimenom brdu uz magistralni put Sokolac–Rogatica u selu Bje-losavljevići u zapadnom dijelu Glasinačkog polja na koti 865. m n. v. Crkva je podignuta na centralnom dijelu platoa koji je zapadnom stranom povezan sa brdskim masivom Velike gradine. Lokalitet ima dominantnu poziciju i vidljivu komunikaciju nad čitavim prostorom Glasinačkog polja.⁹ Prilaz je moguć sa zapadne i južne strane, dok strm i oštar usjek u brdu sa istoka i zapada nije dopuštao lak prilaz lokalitetu. Nivelacija terena djelimično je urađena tokom kasnog bronzanog doba kada je na platou formirano gradinsko naselje.¹⁰ Ostaci keramike i životinjskih kostiju iz ovoga perioda pronalazeni su u slojevima nasipa oko crkve i pri iskopavanju grobova. Najveći dio praistorijskog naselja uništen je intenzivnim sahranjivanjem i gradnjom srednjovjekovne crkve. Samu poziciju crkve već je u 19. vijeku odredio Đ. Statimirović,¹¹ što su kasnije prihvatili i ostali autori.¹² Ostaci crkve nisu bili vidljivi u trenutku

kada je Stratimirović posjetio lokalitet, ali narodno predanje i toponim Crkvina te velika nekropola pod stećcima bili su dovoljan dokaz za ubikaciju jednog takvog sakralnog objekta.¹³

Nekadašnji oblik osnove ove građevine moguće je rekonstruisati na osnovu temeljnih zona zidova glavnog naosa i bolje očuvanih dijelova apside (Sl. 2). Posmatrano u cjelini, radi se o jednobrodnoj crkvi pravougaone osnove (7,20 x 13,20 m) s polukružnom apsidom na istoku (Tab. 12). Unutrašnji prostor crkve pilastrima je podijeljen na tri nejednaka, pravougaona traveja. Po svemu sudeći bila je presvedena poluoblčastim svodom bez kubeta, mada pravougaoni prostor među pilastrima ne isključuje mogućnost kubeta sa elipsoidnom osnovom. Često se uzima u obzir da crkve sa središnjim travejom kvadratne osnove imaju kupolu, dok one sa pravougaonim travejom ne, što je sasvim teško ustanoviti, posebno ako se radi o jako devastiranim objektima.¹⁴ Analizirajući konstruktivna rješenja crkava istog tipa u srednjovjekovnoj Raškoj, pokazalo se da je kupola postavljena centralno u odnosu na ukupnu dužinu građevine, a ne u odnosu na dužinu bočnih fasada, kao što je uobičajeno, što je opet uslovalo uzak istočni travej, kao i često tanji istočni zid.¹⁵

Temelji crkve su nejednakih dubina, u zavisnosti od tla u koje su ukopavani. Polukružna oltarska apsida građena je neposredno na stijeni, pa je na nešto izdignutijem nivou od temelja naosa. Prilikom izgradnje zidova za spoljna i unutrašnja lica uglavnom su korišteni pravilni blokovi sedre, dok je međuprostor popunjen komadima sedre i sitnim lomljenim kamenom utopljenim u krečni malter. O izgledu unutrašnjosti nekadašnje crkve nema pouzdanih podataka. Pod je bio sačinjen od manjih rezanih ploča sedre. Raspored dijela očuvanih ploča i plitak kanal ispred apsidalnog prostora nagovještavaju položaj oltarske pregrade. Ostaci kamenog namještaja su skromni. Časna trpeza u obliku kvadratne kamene ploče pronađena je među dislociranim materijalom istočno od crkve. Dio kamene bifore sa ostacima freskopisa pronađen je ispred ulaza u crkvu i sugeriše postojanje zasvođenog dvodijelnog prozora iznad ulaza. Nije pouzdano utvrđena vrsta

⁹ Jašarević / Forić Plasto 2018.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Стратимировић 1891, 331-332.

¹² Jiriček 1892, 100; Тошић 2003, 84.

¹³ Стратимировић 1891, 331-332.

¹⁴ Булић 2013, 50.

¹⁵ Баришић 2002, 74; Булић 2013, 51; 2015, 107.

Sl. 2. *Apsidalni dio crkve (foto: A. Jašarević)*

Sl. 3. *Konstrukcija ktitorskog groba (foto: S. Antić)*

Sl. 4. *Ktitorski grob 17, Crkvina* (foto: A. Jašarević)

krovnog pokrivača, ali s obzirom na nedostatak nalaza opeke ili kamenih ploča, dâ se zaključiti da je za pokrivanje korištena drvena daska, šindra. Crkva je najvjerojatnije imala jedan ulaz sa zapadne strane, gdje je sa spoljne strane djelimično otkriven prvobitni temelj praga.

Jedina zidana grobnica unutar crkve otkrivena je u sjeverozapadnom uglu (Sl. 3). Zbog stanja u kojem je zatečen teren nije poznato da li je nad grobom postojala neka kamena konstrukcija, ploča ili sanduk. Prema načinu zidanja, ovaj se grob po svemu razlikuje od ostalih grobnih cjelina sa lokaliteta i sa sigurnošću se može zaključiti da se radi o ktitorskom grobu ili bar o grobu koji je istovremen s crkvenim objektom. Gornja površina je formirana od većeg pravougaonog komada sedre i sekundarno iskorištene kamene konzole, dok je prostor između njih popunjen manjim komadima sedre i lomljenog kamena povezanih krečnim malterom. Grob je bio ispunjen komadima lomljenog kamena i zemlje sa ostacima daske i sitnim komadima ugljenisanog drveta. Unutar groba nije bilo tragova posebne kamene konstrukcije. Skelet je bio orijentisan u pravcu istok–zapad sa glavom na zapadu (Sl. 4). Prilozi u grobu nisu pronađeni.

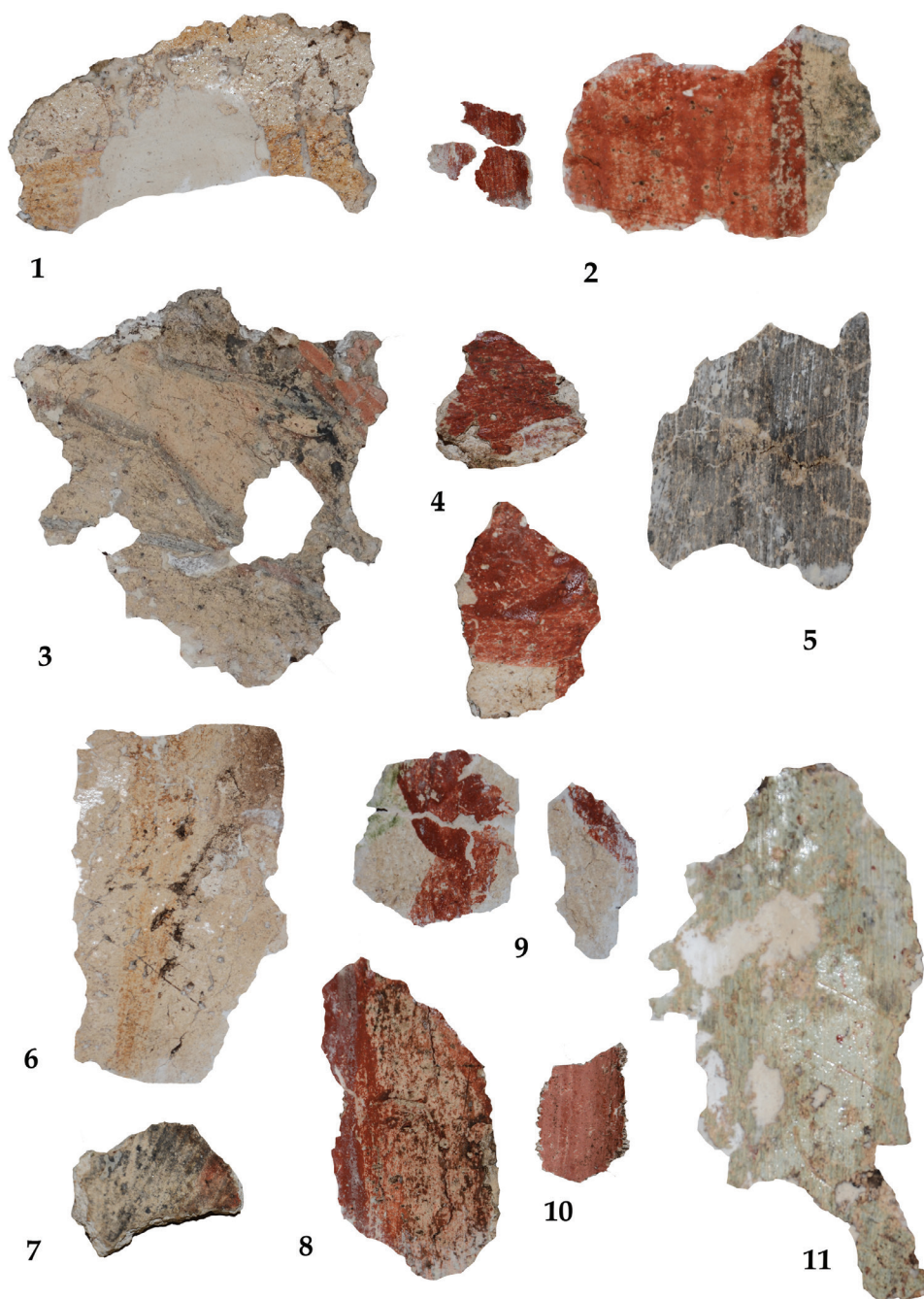
Ostaci freskopisa otkriveni u crkvi u Bjelosavljevićima vrlo su skromni (Sl. 5). Freske su na-

lažene u sekundarnom položaju u sloju rušenja, uglavnom kao veći ili manji fragmenti fresko maltera očuvanog na tesanicima. Nešto veća količina pronađena je na podu crkve u apsidalnom dijelu. Na osnovu pronađenog korpusa fresaka možemo pretpostaviti da se radi, u najvećem dijelu, o freskopisanju u omeđenim poljama, metopama. Samo jedan fragment dâ naslutiti da su postojali neki oblici osim geometrijskog ukrašavanja. Uglavnom dominiraju svjetliji tonovi crvene, zelene, oker i žute boje. Ostaci fresaka na dijelovima bifore i ostalim zasvođenim tesanicima ukazuju na to da je čitava crkva bila oslikana. Prema koloritu sačuvanih fragmenata oni se razlikuju od poznatog korpusa srpsko-vizantijskog freskoslikarstva koje je poznato i dobro datovano iz manastira Dobrun¹⁶ i crkve sa lokaliteta Crkvina u Goraždu.¹⁷ Fragmenti freskoslikarstva prema koloritu bliži su gotičkom slikarstvu s Primorja. Takve freske su nam poznate iz crkve u Đurđevici kod sela Prijedela kod Foče, gdje takođe srećemo slikanje u omeđenim kasetama i uzdužnim poljima, metopama,¹⁸ ali zbog fra-

¹⁶ Kajmaković 1971, 107-108; Котур 2010, 23-24.

¹⁷ Kajmaković 1981, 152.

¹⁸ Ibid., 166; Војводић 2010, 64.

Sl. 5. Ostaci freskopisa

gmentovanosti ovu pretpostavku nije moguće u potpunosti potvrditi.

Oblik osnove crkve u Bjelosavljevićima nema neposrednih analogija u zemlji Pavlovića. Na ovakvo rješenje, pored ostalog, uticala je i činjenica da ovdje nije građena grobljanska crkva, već grobna crkva vlastelina koji je uzor mogao tražiti u susjednim zemljama ili su mu model za crkvu

ponudili strani majstori. O vremenu nastanka prvobitne crkve u Bjelosavljevićima nema pouzdanih saznanja. Rješenje osnove, proporcijski odnosi i dimenzije crkve su veoma slični crkvi Sv. Jovana u kompleksu manastira Studenice i analognim raškim sakralnim zdanjima u Brveniku, Baljevcu, Šumniku i Radošićima, okvirno

Sl. 6. Kamena bifora s ostacima freskopisa (foto: A. Jašarević)

datovanim u prvu polovinu 14. vijeka.¹⁹ Sličnost vidimo i sa prvobitnom crkvom manastira Kumanice na Limu, jednobrodnom građevinom sa unutrašnjim pilastrima, datovanom u kraj 13. i prvu polovinu 14. vijeka,²⁰ takođe sa prvobitnom crkvom u Savovu,²¹ istih arhitektonskih odlika, te Belom Crkvom u Karanu, grobnom crkvom župana Brajana iz prve polovine 14. vijeka.²² Nadalje, u osnovi ona odgovara prvobitnoj crkvi sv. Đorđa u Mažićima, oko čijeg datovanja se vodi polemika.²³ No, otkriće gotičke bifore u Mažićima ukazuje na mogućnost datovanja jednobrodne crkve s pilastrima u 14. vijek.

Najbliže analogije sa lijeve obale Drine vidimo u osnovi crkve sa lokaliteta Crkvina u Goraždu. U osnovi crkve je pravougaona građevina s potkovičastom apsidom. Unutrašnji prostor podijeljen je parom pilastara na tri nejednaka travaja, od kojih je središnji najširi i skoro kvadratne osnove. Sa sigurnošću se može konstatovati da

je ta crkva imala kupolu. Zidana je od pravilno rezanih kvadera sedre. Uočljiva je skladnost u arhitekturi koja je pojačana kvalitetnom obradom materijala za njenu gradnju i kvalitetno izvedenim freskoslikarstvom.²⁴ Prema stilsko-arhitektonskim elementima gradnje i pretpostavljenim romaničkim načinom zidanja, Z. Kajmaković opravdano je predložio njeno datovanje u prvu polovinu 14. vijeka.²⁵ Najvjerovatnije se radi o grobnoj crkvi srpskog tepčije Mišljena u Glodama, koji je tada "obnovio" i obližnji manastir Sv. Apostola.²⁶ Crkva na Đurđevici u Prijedelu kod Foče takođe predstavlja jednu od najvjerovatnije mauzolejnih crkava uz srednjovjekovno utvrđenje. Jednobrodna građevina je u ovom slučaju sa po jednim pilastrom na svakoj strani naosa. U jugozapadnom uglu crkve pronađen je ktitorski grob. Brižljivo ozidana grobnica, malterisana i okrečena, datovana je u 14–15. vijek.²⁷ Arhitektonski formalno ovoj grupi može se priključiti i najranija faza manastira Dobrun. Jednobrodna

¹⁹ Булић 2013, 65-67; 2015, 105; Војводић 2015, 81; Поповић 2015, 84.

²⁰ Поповић / Поповић 2004, 36, 43.

²¹ Војводић 2015, 69.

²² Цветковић-Томашевић 1990, 176.

²³ Поповић 2006, 186.

²⁴ Kajmaković 1981, 147.

²⁵ Ibid., 151.

²⁶ Ibid., 153.

²⁷ Ibid., 163-164; Војводић 2010, 64.

crkva izdijeljena je pilastrima na jednake traveje, dok kasnije dolazi do izgradnje spoljne priprate, vjerovatno od strane župana Pribila i njegovih sinova.²⁸ Najvjerovatnije da je starija crkva imala kupolu, možda elipsoidne osnove, sudeći prema rastojanju između pilastara.²⁹

Opisani ostaci živopisa, otkriveni zidani ktitorski grob, stratigrafija grobova te arhitektura crkve navode na zaključak da je crkva u Bjelosavljevićima nastala u periodu zrelog 14. vijeka, najvjerovatnije negdje oko sredine tog stoljeća ili par decenija prije. Vrijeme nastanka ove skupine crkava poklapa se sa periodom gradnje, pored reprezentativnih vladarskih zadužbina, nizom manjih, skromnijih građevina čiji su ktitori bili dvorani, vlastelini ili predstavnici sa nešto nižim društvenim statusom.³⁰

Nekropola i grobovi

Nekropola u Bjelosavljevićima formirana je na prostranom platou lokaliteta Crkvina. Stećci su postavljeni na redove koji se šire u pravcu sjever-jug na površini od 8 ha. Spomenici su orijentisani istok-zapad, dok je jedan dio pomjeren sa svojih originalnih pozicija, najvjerovatnije u posljednjih par decenija. Svi oni su različitih dimenzija, oblika, načina obrade i ornamentike. Danas je vidljivo njih 363, ali to nije konačan broj jer je jedan dio prekriven vegetacijom i nije moguće utvrditi tačan broj očuvanih spomenika na terenu. Ovo je najveća srednjovjekovna nekropola Sarajevsko-romanijske regije i 2013. proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U stručnoj literaturi lokalitet je poznat te je nekoliko puta opisivane, ali nikad dosljedno obrađene i publikovane.³¹ Na nekropoli dominiraju ploče i sanduci, dok se u zapadnom dijelu nekropole intenzivnije javljaju sljemenjaci sa postoljem ili bez njega. Monumentalnije forme su zabilježene u zapadnom dijelu nekropole i ispred zapadnog zida crkve na centralnom platou. Lokalitet je zbog svoje pristupačnosti i činjenice da je lociran blizu frekventnog puta Sokolac-Rogatica nekoliko puta uništavan. Stećci nisu uživali poseban interes i značaj kao sakralni kompleksi, nego su

posmatrani uglavnom u kontekstu građevinskog materijala koji je lako dostupan za transport i sekundarnu upotrebu. Tako su austrougarske vlasti već u prvim godinama okupacije od stećaka s ovog lokaliteta napravile spomenik poginulim borcima u bici kod Šenkovića (1878. godine).³² Spomenik je kasnije porušen, a njegovi ostaci se i danas mogu sporadično naći na terenu. Najveću devastaciju lokalitet je doživio u poslijeratnim godinama, i to od 1948. godine, kada počinje izgradnja zadržnog doma u Bjelosavljevićima.³³ Nije poznat tačan broj stećaka koji je tom prilikom miniran i ugrađen u zadržni dom, ali s obzirom na veličinu zadržnog doma, broj sigurno nije bio mali. Na lokalitetu se danas jasno mogu uočiti tragovi tih devastacija, posebno u centralnom i zapadnom dijelu nekropole, gdje su redovi stećaka prekinuti i stoje samo ostaci sitnog lomljenog kamena na prvobitnim pozicijama spomenika. Pojedini stećci su samo djelimično uništeni miniranjem ili pripremanjem za miniranje, ali nikad nisu transportovani sa lokaliteta. Tradicija uništavanja kulturnoistorijskog nasljeđa nije mogla zaobići ni savremeni period. Tokom devastiranja terena 2008. godine na prostoru oko crkve dislocirano je na desetine stećaka, dok su dijelovi nekad vidljive nekropole pokriveni slojem građevinskog šteta i zemlje. Srećne okolnosti su da je tom prilikom otkriveno više stećaka koji prethodno nisu bili poznati. Posebno se ističu ornamentisani stećci te monumetalne, kvalitetno obrađene ploče.

Za klesanje stećaka korišten je lokalni krečnjak, različitog stepena tvrdoće i kvaliteta. U nekoliko slučajeva za nadgrobnne spomenike sekundarno su iskorišteni antički spomenici u vidu baze stuba, gezimsa ili antičkog nadgrobnog usadnika (Sl. 7). Ova pojava nije neobična i često se sreće na srednjovjekovnim nekropolama.³⁴ S obzirom na veličinu nekropole, figuralne scene i geometrijski motivi na stećcima su iznimno rijetka pojava (Tab. 11).³⁵ Natpis je evidentiran samo u jednom slučaju (Tab. 11. 1). Prvobitnu

²⁸ Јанковић 1997, 41-42, сл. 1.

²⁹ Ibid., 30-31.

³⁰ Баришић 2002, 76.

³¹ Беšлагіć 1971, 244-245.

³² Стратимировић 1891.

³³ Ovo nije jedini primjerak devastacije – zadržni dom u Čavarinama građen je takođe od stećaka s prostora Kusača i Bandinog odžaka. Na informaciji zahvaljujemo D. Abazović sa Sokoca.

³⁴ Basler 1962, 215-217.

³⁵ Беšлагіć 1971, 244.

Sl. 7. Ostaci antičke arhitekture, Crkvina
(foto: S. Antić)

interpretaciju natpisa donosi Ć. Truhelka,³⁶ dok je kasnije G. Komar revidirao čitanje u svojoj studiji o ćirilčnim natpisima u staroj Hercegovini.³⁷ Figuralne kompozicije otkrivene su u skorije vrijeme i predstavljaju tipične srednjovjekovne figuralne motive, lov na jelena (Tab. 11. 7)³⁸ i starija poznata forma ruka s kopljem (Tab. 11. 9).³⁹ Pojedinačni geometrijski motivi podrazumijevaju različite forme krstova, bordure i polumjesec. Ljudske figure rađene su reljefno i prilično su stilizovane, skoro karikaturalno izvedene, bez ideje da se prikažu realni odjevni ili ukrasni elementi na tijelu (Tab. 11. 7-8). S druge strane, reljefna izvedba mača pokazuje realističnu formu zasnovanu na stvarnom modelu (Tab. 11. 2). Mač je prikazan u koricama sa precizno izvedenim elementima koji čine mač: jabuka, rukohvat, sječivo i korice. Najvjerojatnije da je isti slučaj bio i sa prikazom bodeža, ali je prikaz jako oštećen (Tab.

³⁶ Truhelka 1895, 356.

³⁷ Komar 2016, 84.

³⁸ Wenzel 1965, 397-398; Bešliagić 1982, 244, 330.

³⁹ Bešliagić 1971, 244.

11. 6). Prikaz štapa spada u korpus poznatih motiva sa srednjovjekovnih stećaka (Tab. 11. 3).⁴⁰

U toku sistematskih zaštitnih arheoloških istraživanja (2013–2014. i 2017. godine) na prostoru crkve i nekropole istraženo je ukupno 48 grobova. Reljef je uslovio formu i način izrade grobnih jama, koje su uglavnom uklesane u živu stijenu. Javljaju se dva oblika jama – ovalne i pravougaone – u zavisnosti od broja pokojnika. Dubina varira u zavisnosti od tvrdoće podloge, pa je sahranjivanje vršeno na dubinama od 1 do 1,8 m. Sahranjivanje je vršeno u većem dijelu na redove u pravcu sjever–jug, dok su pokojnici orijentisani istok–zapad, u par slučajeva s manjim odstupanjem. Izuzetak predstavlja grob 21 koji je položen uz spoljni ugao zapadnog zida i praga crkve u pravcu sjever–jug, s glavom na sjeveru.

Nesumnjivo da je krajem 14. i početkom 15. vijeka postojala jasna tendencija za što bližim sahranjivanjem oko crkve. Tragovi zidanih konstrukcija, osim u slučaju ktitorskog groba, nisu evidentirani. Samo u jednom slučaju, kod groba 4, evidentirana je konstrukcija iznad groba u vidu pravilno postavljenih tesanika od sedre na koje je položen stećak. Grobne jame su mogle biti uklesivane za pojedinačne grobove ili je riječ o većoj jami u kojoj je sahranjeno više pokojnika. Pojedinačne jame proširivane su novim ukopima tako da pri iskopavanju nije moguće uočiti granice prvobitne jame, što je potvrđeno iskopavanjem u Sondi I (Tab. 10). Posebnu formu predstavljaju jame za više pokojnika koji su istovremeno sahranjeni, grupne jame (Tab. 11. G-47. 48). S obzirom na to da je veći broj stećaka uništen i dislociran s prvobitnih pozicija, nije moguće utvrditi da li su svi odrasli pokojnici imali zaseban nadgrobni spomenik. Gusto sahranjivanje u nekim slučajevima ukazuje na to da je jedan stećak mogao biti podignut za dva ili više pokojnika, posebno kada se radi o istovremenim grupnim sahranama. Stepenn očuvanosti koštanog materijala je različit, u zavisnosti od dubine, starosti, sastava ispune groba, konstrukcije ili prethodnih uzurpacija. Kod pojedinih grobova koštani materijal je iznimno slabo očuvan (grob 14 i 33), dok je drvena konstrukcija očuvana u potpunosti (Tab. 3. G-14; Tab. 7. G-33).

Pokojnici su polagani u opruženom položaju s rukama prekrštenim na grudima, kukovima ili

⁴⁰ Bešliagić 1982, 244, 247.

Sl. 8. Dječji grob 38, Crkvina (foto: A. Jašarević)

Sl. 9. Grob 28, Crkvina (foto: S. Antić)

rjeđe položenim uz tijelo. Nema tragova sekundarnog sahranjivanja, osim u slučaju groba 4 koji je opljačkan, a kosti zatim pažljivo složene (Tab. 1. G-4). Sahrana djece na nekropoli ukazuje na visoku stopu smrtnosti među najmlađom populacijom. Ukupno je evidentirano 10 dječjih grobova (grobovi 6, 8, 10, 19, 22, 23, 30, 32, 38, 39). Po pravilu djeca su sahranjivana pored odraslih pokojnika, najvjerovatnije svojih srodnika, ali nikad na istoj dubini. U jednom slučaju pored sahrane odrasle individue u grobu 7 evidentirane su dvije dječje sahrane. Dječji grobovi nisu duboko ukopavani, uglavnom se radi o plitko uklesanim bancima uz odrasle individue, bez posebnih konstrukcija (Sl. 8). Kod dječjeg groba 10 evidentiran je željezni klin koji ukazuje na moguću sahranu u sanduku. Izuzetak opet predstavlja dječji grob 19 ukopan u plitku ovalnu jamu iznad kojeg je neposredno potom sahranjena starija individua, grob 18. Da su djeca imala statusni simbol jednak svojim srodnicima dokaz su ostaci luksuzne tkanine ukrašene zlatovezom iz dječjeg groba 19. Ni u jednom slučaju nema

potvrde da su djeci podizani stećci ili neki drugi oblik nadgrobne konstrukcije.

Poseban kuriozitet na nekropoli predstavljaju dobro očuvani ostaci drvenih konstrukcija iz grobnih jama. Drvena arhitektura iz grobova pokazuje nekoliko tipova s različitom konstrukcijskom formom. Prvoj grupi pripadaju grobovi koji su oivičeni i pokriveni drvenim daskama, ponekad je očuvan samo po jedan element (grobovi 1, 2, 3, 5, 9, 35). Drugoj grupi, koja je izgleda bila dosta brojna, pripadaju grobovi koji su pokriveni masivnim poluobicama od bijelog bora (Sl. 9), sa pritesanim ivicama i plitko obrađene površine. Uglavnom je skinut površinski sloj kore drveta, bez tragova nekog oblika ukrašavanja (grobovi 14, 25, 28, 31, 32, 33, 44, 45). Treći tip evidentiran je samo u slučaju grupne sahrane kod grobova 47–48. Riječ je o dva masivna sanduka, čija je gornja strana formirana od dasaka koje su spojene drvenim klinovima, dok su uglovi svakog sanduka ojačani velikim željeznim kovanim klinovima. Oblik grobne jame odgovara veličini sanduka (Tab. 9. G-47. 48). Pokojnik u

grobu 47 imao je tragove fatalne traume na lobanji, nanesene najvjerovatnije sabljom ili mačem.

Stratigrafski posmatrano u cjelini na nekropoli se mogu utvrditi dva horizonta ili faze sahranivanja. Prvoj fazi pripada ktitorski grob 17 iz crkve sa zidanom konstrukcijom između pilastra na sjevernom zidu i zapadnog zida. Najvjerovatnije da ovoj fazi pripadaju i grobovi 15 i 16, tj. desno od ktitorskog groba. Prostor južno od groba 15 nije istražen, pa nije sigurna dalja distribucija grobova unutar crkve. Ova faza se okvirno može datovati u prvu polovinu 14. vijeka. Drugoj fazi pripadaju ostali istraženi grobovi na nekropoli iz perioda s kraja 14. i 15. vijeka. Najvjerovatnije da tokom druge faze sahranivanja crkva nije bila u funkciji, na šta ukazuju grobovi 18, 19 i 20 koji su formirani na prostoru sjevernog zida, koji je tom prilikom iskrčen.

Pokretni arheološki materijal

Na prostoru zapadnog i središnjeg Balkana značajna je uloga pripala naušnicama sa tri jagode koje postaju glavno kulturološko, hronološko i teritorijalno obilježje, prvenstveno Dalmatinske zagore, ali i susjednih regija. Naušnicama ovoga tipa, s tri jagode na karici, u stručnoj je arheološkoj literaturi do sada posvećena relativno velika pažnja, a stručno se raspravljalo i o njihovom datovanju.⁴¹ Trojagodne naušnice na Glasincu do sada su pronađene u nekoliko srednjovjekovnih grobova u Sjevernom,⁴² Osovu,⁴³ Vrlazju⁴⁴ i Bjelosavljevićima. Naušnice pokazuju određene regionalne karakteristike koje je preko nalaza iz središnje i zapadne Bosne moguće povezati sa nalazima s njihovog matičnog područja. Trojagodne naušnice (kijevski tip) prema tehnološkim i dekorativnim karakteristikama razlikujemo u više varijanti, od kojih su najbrojnije one rađene tehnikom filigrana. Na nekropoli u Bjelosavljevićima pronađene su dvije naušnice u dva groba. Iz groba 11 potiče bolje očuvana srebrna naušnica, nađena na grudima pokojnika. Karičica je ovalnog oblika, kružnog presjeka, jedan od krajeva

savijen je u ušicu, a drugi u petlju, čime je dobiten sistem kopčanja (Tab. 3. G-11). Na karičicu su nataknete tri jednake jagode. Svaka od jagoda sastavljena je od dvije međusobno spojene kalote, a površina je ukrašena petočlanim laticama od aplicirane filigranske žice. Između centralne jagode i bočnih jagoda prostor je ukrašen navijenom žicom. Druga naušnica iz groba 16 takođe je pronađena na grudima, ali jako oštećena (Tab. 4. G-16). Isto se radi o srebrnoj naušnici s tri jagode. Jagoda se sastoji od dvije polovine u obliku rastvorenog cvijeta sa osam latica. Latice su načinjene od filigranske žice i prošupljene su. Prostor na karici među jagodama ispunjen je mrežasto formiranom filigranskom žicom.

Bliže analogije našim primjercima prema tehnici i motivu ukrašavanja nalazimo među brojnom skupinom trojagodnih naušnica s Livnjskog polja. Š. Bešlagić je naušnice iz Grbo-reza podijelio u nekoliko varijanti; primjerak iz Bjelosavljevića, grob 11, najbliže analogije ima s varijantom 4, koju autor navodi kao rijetko zastupljenu, bez potpunih analogija na drugim lokalitetima.⁴⁵ Sa lokaliteta Glavica–Podgradina (Buško blato kraj Livna) potiče sličan primjerak, takođe dekorisan u tehnici filigrana i datovan u 15. vijek.⁴⁶ Naušnice iz Lištana G-44 slične su glasinačkom primjerku, ali su izrađene od bronzе i sa oblim laticama, datovane od 14. do početka 15. vijeka.⁴⁷ Trojagodna naušnica sa nekropole u Vrutcima kod Sarajeva bliska je glasinačkom primjerku s razlikom u granularnom zrnu postavljenom unutar filigranskih latica,⁴⁸ slična opet nalazu iz Lištana G-65.⁴⁹ Nadalje, naušnice istog tipa nalazimo u Slavoniji u Bošnjacima kod Županje,⁵⁰ u Srbiji iz groba 127 s nekropole oko crkve sv. Pantelejmona u Nišu,⁵¹ iz groba 7 u Gornjem Lascu kod Kraljeva, prema starijoj hronologiji datovane u 12–13. vijek⁵² i najvjerovatnije ovom tipu pripada i naušnica iz groba 40 sa nekropole oko crkve sv. Bogorodice u Kuršumlji datovana okvirno u 14–15. vijek.⁵³

⁴⁵ Bešlagić 1964, 73.

⁴⁶ Miletić 1982, 133, 141, Tab. 15-16. 37.

⁴⁷ Marić 2009, 204-205, 211.

⁴⁸ Glavaš 1982, 114, sl. 10. a.

⁴⁹ Marić 2009, 205.

⁵⁰ Ercegović 1962, 228-229, Tab. 6, 4-5.

⁵¹ Кораћ 2001/2002, 116.

⁵² Љамић-Валовић 1988, 186; Богосављевић-Петровић / Михаиловић 2000, 265.

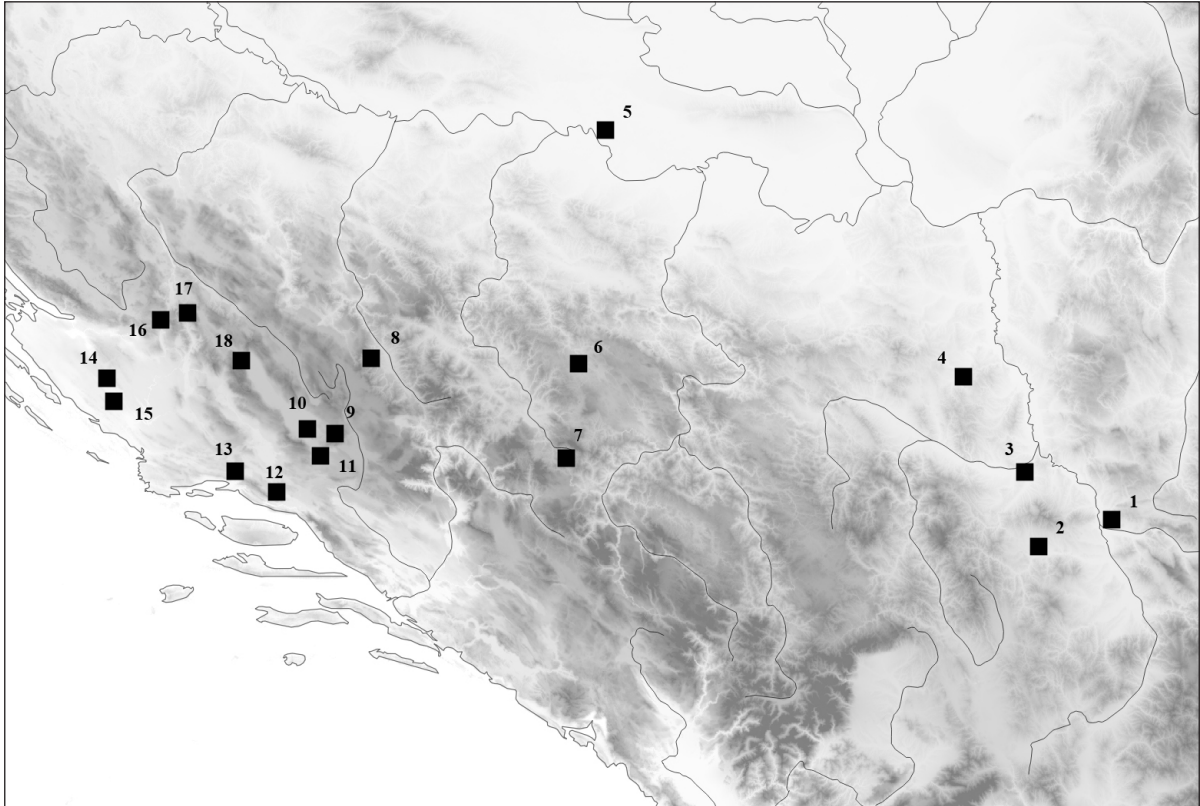
⁵³ Зечевић 2010, 20-21.

⁴¹ Marić 2009, 200; Petrincec 2009, 182; Jelovina 1963, 102; Delonga 2000, 75; Jakšić 1996, 152-153; Jakšić 1983, 68; Kolak 2009, 225-226; Bikić 2010, 71-72.

⁴² Miletić 1959, 218.

⁴³ Čremošnik 1951, 262.

⁴⁴ Ibid.

Sl. 10. Distribucija trojagodnih naušnica s filigranskim laticama:

1. Crkva sv. Pantelejmona u Nišu, 2. Crkva sv. Bogorodice u Kuršumliji, 3. Konopljara, Kruševac, 4. Gornji Lasac, Kraljevo, 5. Bošnjaci, Županja, 6. Crkvina, Bjelosavljevići, 7. Vrutci, Sarajevo, 8. Čipuljići, Bugojno, 9. Grborezi, 10. Lištani, 11. Buško blato, 12. Kučići, 13. Koprivno, 14. Đevrske, 15. Skradin, 16. Biskupija, Knin, 17. Crkva sv. Spasa, 18. Brnaze (modifikovano prema Marić 2009; Bikić 2010).

Takođe, osnovni motiv s višelatičnom rozetom čest je kod naušnica izrađenih u tehnici ažuriranja, tip C prema tipologiji N. Jakšića.⁵⁴ Ovom tipu odgovara naušnica iz groba 16. Isti motiv javlja se u različitim varijantama među brojno zastupljenim trojagodnim naušnicama iz Grboreza.⁵⁵ U Koprivnom, u grobovima G-1 i G-4, pronađen par je trojagodnih perforiranih naušnica s filigranskim laticama, koje su datovane u 14. vijek.⁵⁶ Šuplje naušnice sa tri jagode i filigranskim laticama otkrivene u grobu 56 u Kučićima okvirno su datovane od kraja 13. do kraja 14. vijeka, odnosno početkom 15. vijeka.⁵⁷ Najbrojnija skupina nađena je na groblju kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, gdje prema brojnosti predstavljaju jedno od glavnih obilježja ovoga groblja.⁵⁸ Ana-

logije za ovaj tip poznate su iz grobova 56, 364, 934 i 936, datovane u 14–15. vijek.⁵⁹

Brojnost i rasprostranjenost svjedoči o trojagodnim naušnicama kao izrazito popularnom nakitu (Sl. 10). Osim na području Dalmatinske zagore, gdje su najbrojnije, trojagodne naušnice nalaze se i na području Like, primorske Hrvatske, Hercegovine, srednje i zapadne Bosne,⁶⁰ takođe, ne u velikom broju, i na teritoriji južne Panonije i zapadne Srbije. Na području Bosne i Hercegovine trojagodne naušnice, slične onima s područja Dalmacije i zaleđa, otkrivene su na nekoliko lokaliteta: Podastinje (Kiseljak), Kicelj (Tuzla), Vrutci (Sarajevo), Ališići (Sanski Most), Makljenovac, Crkvina (Doboj), Čipuljić (Bugojno), Gornja Bijela, Podhum (Konjic), Mihajlevići (Rajlovac), Mogorjelo (Čapljina), Olovo,

⁵⁴ Jakšić 1983, 56.

⁵⁵ Bešlagić 1964.

⁵⁶ Gjurašin 2005, 173.

⁵⁷ Delonga 2000, 75.

⁵⁸ Jakšić 1996, 141.

⁵⁹ Petrincec 1996, 15, 31, 89, 90.

⁶⁰ Jakšić 1983, 50.

Glasinac, Usora, Prisoje (Duvno),⁶¹ s posebnom koncentracijom na području Livanjskog polja (Grborezi, Buško blato – Podgradina, Lištani). Uzme li se u obzir i neistraženost srednjovjekovnih grobalja, očito je da su daleko više zastupljene nego na svim ostalim navedenim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.⁶² Arheološka istraživanja potvrdila su i sve veću učestalost trojagodnih naušnica na području Panonije. Utvrđeno je nekoliko osnovnih tipova trojagodnih naušnica, koje se međusobno razlikuju, tako da gotovo svaki par predstavlja zasebni tip. Nađene su na srednjovjekovnom groblju u Đakovu (Župna crkva), ukrašene filigranom i granulacijom, zatim u Kloštru Podravskom, Baranji, Stenjevcu i Novim Banovcima.⁶³

O datovanju trojagodnih naušnica vodile su se burne polemike i rasprave. Razlog može biti u njihovoj rasprostranjenosti, specifičnosti izrade i tipološkoj raznovrsnosti. Trojagodne naušnice različito su se datovale od 9. vijeka pa do kasnog srednjeg vijeka. Za datovanje filigranski ukrašenih trojagodnih naušnica bio je presudan nalaz iz Brnaza, gdje je par naušnica nađen u grobu s novcem Ludovika Anžuvinskog (1342–1382). Gunjača je uočio važnost ovoga nalaza i prilikom objave predložio da datovanje ne može biti starije od 14. stoljeća.⁶⁴ Karaman se upustio u raspravu s Gunjačom ne prihvaćajući ovako visoko datovanje i stoga nije donesen definitivni sud o vremenu proizvodnje i upotrebe ovog nakita.⁶⁵ Tako neki autori datiraju te naušnice u širokom vremenskom rasponu od ranog do kasnog srednjeg vijeka. No, ipak, prema čvrstoj argumentaciji i jasnom stavu preovladava datovanje prema N. Jakšiću u 14. odnosno 15. vijek,⁶⁶ što je ranije već ustanovila N. Miletić.⁶⁷

Dosta je upitno i datovanje naušnica u 13. vijek na osnovu novca. U grobu 199 nekropole u Grborezima pronađeno je sedam novčića kovanih u rasponu od kraja 13. do sredine 14. vijeka

(J. Contarini 1275–1280., P. Gradenigo 1289–1311., F. Dandolo 1328–1339. i moneta Tridenta kovana do 1363).⁶⁸ U drugom slučaju, u grobu 98 u Grborezima, novčić L. Tiepola (1268–1275) dolazi zajedno s novčićem F. Dandola (1328–1339). Takvi slučajevi upozoravaju na odlaganje novčića iz 12. i 13. vijeka u grob tek u 14. vijeku,⁶⁹ što je slučaj i sa novcem iz groba 8 sa nekropole u Vrutcima kod Sarajeva. Svi srebrni piccoli iz groba datovani su od sredine 12. do sredine 14. vijeka.⁷⁰ Ista situacija ponavlja se i na Maljkovu kod Sinja.⁷¹ U ostavama iz Pridrage i Lipove glavice precizno je datovano odlaganje trojagodnih naušnica početkom 15. vijeka.⁷²

Što se tiče vremenskog opredeljenja naušnica s tri jagode na području Srbije, većina autora ih smješta u period između 12. i 13. vijeka,⁷³ pri čemu se, recimo, za naušnice iz Niša pretpostavlja čak i nešto ranije datovanje, sa prelaza iz 11. u 12. vijek.⁷⁴ Pojava trojagodnih naušnica s filigranskim laticama ili laticama od oble žice srazmjerno je rijetka pojava na teritoriji Srbije i posmatra se kao kulturološki uticaj iz Vizantijskih zanatskih centara ili pak Rusije.⁷⁵

N. Jakšić smatra da su trojagodne naušnice sa zapadnog Balkana proizvod dalmatinskih zlatara 14. vijeka s upotrebom i početkom 15. vijeka te da su one kao dalmatinska zlatarska produkcija u velikoj mjeri raširene i na području zaleđa dalmatinskih gradova, odnosno u krajevima srednjovjekovne Hrvatske, Bosne, pa i Srbije.⁷⁶ Takav stav formiran je na osnovu arhivskih izvora iz kojih je poznato da su dalmatinski majstori svojim zlatarskim proizvodima udovoljavali potrebama bosanske vlastele.⁷⁷ Iz opisa uglavnom doznajemo od kojeg su materijala naušnice bile napravljene, a to je najčešće bilo srebro, pozlaćeno srebro, rjeđe zlato, te da su postojale velike i male naušnice. Trojagodne naušnice nisu jedno-

⁶¹ Imamović 1996, 67; Bakalović 2006, 185; Glavaš 1982, 114; Miletić 1963, 167-168; Čremošnik 1951, 249-262; Marić 2009, 209.

⁶² Marić 2009, 209.

⁶³ Filipec 2003, 561-562; Marić 2009, 205.

⁶⁴ Gunjača 1955, 132; Jakšić 1983, 68; Marić 2009, 209; Jelovina 1960, 265; Kolak 2009, 226.

⁶⁵ Karaman 1956, 129.

⁶⁶ Jakšić 1996, 156-157; Marić 2009, 214; Зечевих 2010, 21; Kolak 2009, 225-226.

⁶⁷ Miletić 1963, 13; Miletić 1982, 141.

⁶⁸ Bešlagić 1964, 191-192; Jakšić 1996, 154.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Glavaš 1982, 112-113.

⁷¹ Jakšić 1983, 68.

⁷² Jakšić 1996, 156; Kolak 2009, 225.

⁷³ Bikić 2010, 71; Радичевић 2000, 97-99; Радичевић 2003, 299-302; Богосављевић-Петровић / Михаиловић 2000, 265.

⁷⁴ Bikić 2010, 71.

⁷⁵ Ibid., 72.

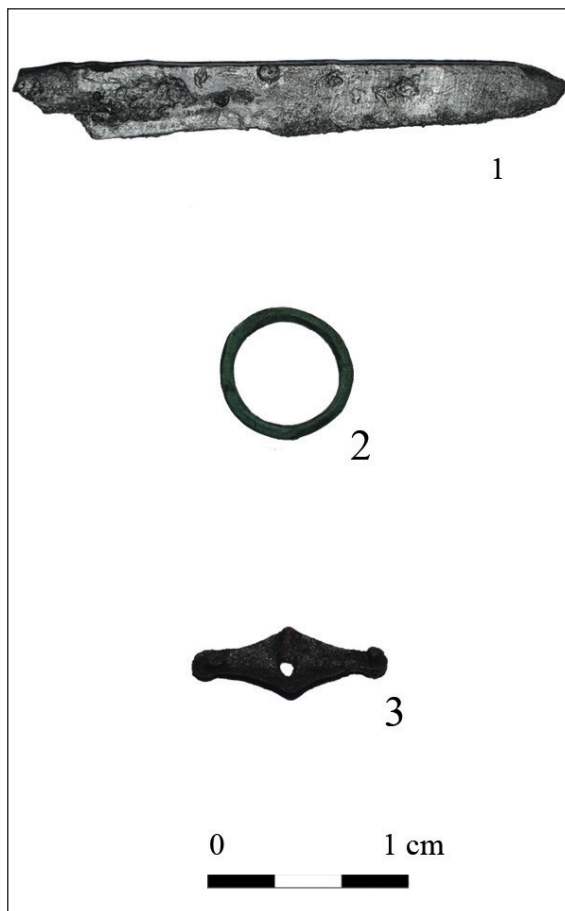
⁷⁶ Jakšić 1984, 341; 1983, 71-73; Delonga 2000, 75; Marić 2009, 211.

⁷⁷ Fisković 1949, 210-212; Marić 2009, 212.

stavne i zaista je čudno da popisivači nakita nisu imali potrebu opisati izgled tih naušnica, kao što će to biti kasnije.⁷⁸ No, u spisu jednog dubrovačkog notara iz 1347. godine naušnice su nazvane i "slavenskima" (*cercellis de argento slavoneschis*).⁷⁹

Osim trojagodnih naušnica, kasnosrednjovjekovni sloj obilježavaju i ostaci tkanine. U grobu 9 datovanom dubrovačkim srebrnim dinarom iz 1421. pronađeni su i ostaci pozamanterijskih traka, maslinaste boje, s ostacima zlatnih niti (Tab. 2. G-9), dok su u dječjem grobu 19 pronađeni samo ostaci zlatoveza, tj. ovojnice od zlatnih niti. Osim iz pisanih izvora i likovnih prikaza, o izgledu i vrsti tekstila saznajemo iz sporadičnih fragmenata koji su pronađeni prilikom arheoloških istraživanja srednjovjekovnih nekropola.⁸⁰ Od sastava zemljišta, dubine ukopa, vlažnosti, veličine i sastava tekstila zavisi i njegova očuvanost u arheološkom kontekstu. Tako očuvan tekstil nalazimo na nekropolama u Pavlovcu kod Sarajeva, Biskupu, Arnautovićima, Mihaljevićima, grobu gosta Milutina u Humskom, Gošića-Hanu, Vlaholju, Bilinom polju.⁸¹ Ukrasne tekstilne trake relativno su brojne na nekropoli crkve sv. Spasa,⁸² ali su i jedna od karakteristika kasnogotičkog sloja na Grborezima kod Livna.⁸³ Prema dosadašnjim nalazima, pozamanterijske trake su uglavnom karakteristika druge polovine 14. i ranog 15. vijeka.⁸⁴

Tkanine su u srednjem vijeku bile veoma cijenjena roba i svojevrsan statusni simbol. Njihova cijena zavisila je od kvaliteta i finoće materijala od kojeg je napravljena, ali i porijekla. Tekstil je osim svoje funkcionalne uloge bio značajan u okviru različitih ideoloških i simboličkih značenja za elitu.⁸⁵ Bosanska vlastela u 14–15. vijeku nije oskudijevala u novcu i cijena za kvalitetne tkanine iz uvoza nije predstavljala problem, a često su bile i darivane u svrhu postizanja diplomatskih dogovora i trgovačkih povlastica.⁸⁶ Uvoz tekstila u Bosnu uglavnom je išao preko Dubrovačke republike, ali je i Venecija imala povlastice u trgovini tkaninama. No, ipak su Dubrovčani

Sl. 11. Nalazi van grobova, Crkvina

imali prioritet u trgovini tkaninama i njihova je roba postepeno potiskivala italijanske tkanine, posebno venecijanske proizvode. Činjenica ostaje da su italijanski gradovi Vićenca, Verona, Firenca i Mantova proizvodili daleko kvalitetnije i finije tkanine, koje su opet Dubrovčani kupovali i trgovali njima u Balkanskim zemljama.⁸⁷

Željezne predjice iz grobova 18 i 20 bile su funkcionalni dijelovi nošnje, najvjerojatnije pojasa (Tab. 4. G-18. 20). Pravougaonog, skoro kvadratnog oblika, po svojim karakteristikama pripadaju grupi nalaza koji imaju izrazito dug vijek trajanja, a po obliku i materijalu su nepromjenljive.

U slojevima nasipa između grobova pronađena su i dva bronzana predmeta, romboična aplikacija s perforacijama i alka (Sl. 11. 3). Aplikacija ima svoje analogije među inventarom groba 901 s nekropole oko crkve sv. Spasa, određena je kao dio pojasa i datovana u pozni srednji vijek,⁸⁸

⁷⁸ Anzulović 2006, 205.

⁷⁹ Delonga 2000, 75.

⁸⁰ Радојковић 1995, 69.

⁸¹ Žeravica 1982, 195.

⁸² Petrincec 1996, 51, 57.

⁸³ Jakšić 1996, 160.

⁸⁴ Радојковић 1995, 69.

⁸⁵ Svetković 2015, 34.

⁸⁶ Радојковић 1995, 69-70; Јашаревић 2015, 90.

⁸⁷ Динић-Кнежевић 1982, 248, 259-260.

⁸⁸ Petrincec 1996, 85.

dok je alka hronološki neosjetljiv i višenamjenski predmet (Sl. 11. 2).

Jedini arheološki pokretni predmet iz crkve pronađen je uz sjeverni zid naosa, u nivou prvobitnog poda (Sl. 11. 1). To je željezni nož sa trnom za nasađivanje, koji spada u grupu višenamjenskih i univerzalnih predmeta i čiji se izgled i oblik nije mijenjao kroz stoljeća pa hronološki ne predstavlja osjetljiv objekat. Namijenjeni su prevashodno kućnoj radinosti, ali prema potrebi i u mnogim drugim aktivnostima. Karakteristični su za brojna srednjovjekovna nalazišta, uglavnom se javljaju na utvrđenjima i u manastirskim kompleksima.⁸⁹

Na nekropoli u Bjelosavljevićima pronađeno je ukupno 4 novčića u 4 groba. Nalazi iz grobova 1 i 9 pripadaju srebrnim dubrovačkim dinarima, dok iz groba 47 potiče samo polovina srebrnog novčića koji je jako oštećen pa s njega nije moguće iščitati pojedinosti. U grobu 30 pronađena je osmanska srebrna akča, analogna primjercima 16. vijeka (Tab. 6. G-30).

U grobu 1 u predjelu lobanje pronađen je dubrovački srebrni dinar, bez sigle (Tab. 1. G-1). Na aversu je prikaz lika sv. Vlaha s natpisom · S · BLASIV · S · RAGVSII. Na reversu je prikaz Hrista u tačkastom obruču, s lijeve strane je monogram IQ, a desno XCI. Promjer je 20 mm. Prema tipologiji M. Rešetara, spada u tip 31/2 iz 1372–1421.⁹⁰

U grobu 9 u predjelu grudi pronađen je srebrni dubrovački dinar sa siglom (Tab. 2. G-9). Na aversu ispod ruke sv. Vlaha je sigla u obliku petokrake zvijezde i oznaka S BLASIV S RAGVSII. Na reversu je prikaz Hrista u tačkastom obruču, s lijeve strane je monogram IQ, a desno XCI. Promjer je 20 mm. Prema tipologiji M. Rešetara, spada u tip 15/a iz 1421.⁹¹

Osim veće količine dubrovačkih dinara iz 14–15. vijeka u ostavama,⁹² nalazi ovoga novca u grobovima su iznimno rijetka pojava. Između ostalog, ovo treba pripisati i slaboj istraženosti grobova ispod stećaka na srednjovjekovnim nekropolama. Dubrovački srednjovjekovni dinari u grobovima na teritoriji srednjovjekovne Bosne prisutni su kao oboli i prilozi. Između ostalog,

pronađeni su na nekropolama u Biskupima,⁹³ u jednom grobu na Buni,⁹⁴ zatim na nekropoli Mirkova kosa kod Kalinovika,⁹⁵ Veličanima,⁹⁶ Podilijaku na Glasincu,⁹⁷ Bratuncu⁹⁸ i na nekropoli Crkvina Ružica kod Bileće.⁹⁹ Nešto veća količina novca sa lokaliteta Pavlovac potvrđuje činjenicu da su feudanci stavljali u grobove novac koji je bio već u opticaju.¹⁰⁰ U razdoblju od 1377. do 1436. godine bosanska kraljevska kovnica ne kuje vlastiti novac, već po čitavoj teritoriji, vjerovatno u najvećoj mjeri, kola dubrovačka moneta.¹⁰¹

Zaključna razmatranja

U srednjovjekovnom kontekstu Glasinac je često bio odrednica vezana za nešto širi prostor od samog Glasinačkog polja, ali prvenstveno vezan za mjesta ili osobe koji su locirani na karavanskim putevima koji vode prema Glasinačkom polju.¹⁰² Glasinac se prvi put spominje u darovnici kralja Dabiše izdatoj 2. IV 1394. godine.¹⁰³ Darovnica koju je kralj izdao poimenično nepoznatom destinataru sačuvana je u prepisu biskupa Ivana Tomka Mrnavića (1580–1639) koji je dodao u darovnicu ime svoga fiktivnog pretka, kneza Gojka Mrnavića.¹⁰⁴ Dabiša je svom vlastelinu darovao Vojnićevo i Gudeljevo polje u imotskoj župi pored Posušja jer je on, *quando venit Paia-sit cum Turcis, et depopulatus est Bosnam valde, et stetit in Naglasincis, et destruxit Bosnam*, služio kralju tako što je *iuuit Nos Turcas mactare*.¹⁰⁵ Većina autora pretpostavlja da se radi o prepisu originalne Dabišine darovnice i da je Biskup Mrnavić imao u svojim rukama original dokumenta.¹⁰⁶ U navođenju lokacije, latinski pisar je prijedlog *na* u ćirilskom obliku spojio sa imenicom Glasinac, ispred koga je neopravdano stavio novi latinski predlog *in* i time locirao ovu bitku u Na-

⁸⁹ Vego 1955, 159.

⁹⁴ Atanacković-Salčić 1964, 179.

⁹⁵ Bešlagić 1962, 98.

⁹⁶ Kojić, Wenzel 1967, 140.

⁹⁷ Miletić 1959, 218.

⁹⁸ Kosorić 1988, 68.

⁹⁹ Поповић 2004, 72-73.

¹⁰⁰ Žeravica 1982, 197-198.

¹⁰¹ Ibid., 198.

¹⁰² Тошић 2003, 78-79.

¹⁰³ Anđelić 1971, 350.

¹⁰⁴ Filipović 2016, 284; Тошић 2003, 80.

¹⁰⁵ Filipović 2016, 284-285.

¹⁰⁶ Anđelić 1971, 351; Тошић 2003, 81-82; 1995, 88-89.

⁸⁹ Јашаревић 2015, 106.

⁹⁰ Решетар 1925, 79-80.

⁹¹ Решетар 1925, 106-107.

⁹² Truhelka 1902, 221-222.

glasinac (*in Naglasincis*) umjesto na Glasinac.¹⁰⁷ Prema tome, taj sukob se odigrao negdje na Glasinačkom polju kod Sokoca, a otvoreno je pitanje kada se tačno taj sukob desio i da li je osmanski napad tada predvodio skopski krajišnik Pašajit ili lično sultan Bajazid, kako se to navodi u darovnici.¹⁰⁸ Đ. Tošić je sukob na Glasincu doveo u vezu sa ranijim dešavanjima početkom 1392, što je opisano u darovnici kralja Dabiše vojvodi Hrvoju Vukčiću od 15. IV 1392. godine.¹⁰⁹ S druge strane, P. Anđelić sukob smješta na kraj 1391. godine i takođe ga dovodi u kontekst kraljeve darovnice vojvodi Hrvoju.¹¹⁰ Posljednju interpretaciju donosi E. Filipović koji na osnovu iscrpnih analiza odnosa Bosne i Osmanskog carstva u vrijeme kralja Dabiše zaključuje da bi se taj sukob eventualno mogao hronološki smjestiti u februar ili mart 1394.¹¹¹

Glasinac se u dubrovačkim izvorima najčešće pominje pod pravim nazivom (*Glasinac, Glasinacium*), ali ponekad i kao *Glassinaca, Vlassinez*, uglavnom u kontekstu srednjovjekovne crkve – *usque ad ecclesiam in Glasinac in Bosinam; ad locum dictum ecclesiam de Glasinac; ad Glasinac penes ecclesiam unam; usque ad ecclesiam nominatam Glasinac; usque Glasinacium ad ecclesiam*.¹¹²

Kao Đ. Stratimirović, i Đ. Tošić je Crkvu na Glasincu locirao na mjestu Crkvina u Bjelosavljevićima. Osim crkve, u pisanim izvorima toga vremena spominje se i voda, izvor na Glasincu *ad Glasinac ad aquam* kao jedna od lokacija na karavanskom putu od Dubrovnika.¹¹³ U izvorima se uglavnom spominju Vlasi kao posrednici u prevozu karavanske robe u kontekstu carine na Glasincu. Znači, u istorijskom kontekstu srećemo dvije važne odrednice za Glasinac, a to su carina i crkva. Arheološko svjedočanstvo o postojanju carinarnice nije potvrđeno, dok za crkvu postoje čvrsti argumenti da je to objekat otkopan na lokalitetu Crkvina u Bjelosavljevićima. O carini, njenom izgledu i organizaciji imamo malo istorijskih izvora. Interesantno je da je carina na Glasincu, iako duboko u teritoriji zemlje Pa-

vlovića, jedno vrijeme kontrolisana ili bila u zakupu vojvode Sandalja Hranića.¹¹⁴ Ista situacija ponavlja se i sa carinom u Olovu, čiji je dio zakupljivao Sandalj Hranić.¹¹⁵ Davanje carina pod zakup bila je veoma česta i uobičajena pojava u srednjovjekovnoj Bosni.¹¹⁶ Poslovanja porodice Hranić-Kosača se kasnije više ne prate u olovskoj carini. Po svemu sudeći, sukob Pavlovića i Kosača, koji je 1438. godine rezultirao gubitkom primorskih posjeda, i učešće u drijevskoj carini vojvode Radoslava Pavlovića, vjerovatno je značio i kraj prisustva Kosača u olovskoj carini, ali i onoj na Glasincu.¹¹⁷

Srednjovjekovna crkva na Glasincu koja se tako izričito spominje u pisanim izvorima bila je sasvim sigurno u neposrednoj blizini carine i kao teritorijalni marker jasno određena i pozicionirana na Glasincu. Arheološka istraživanja potvrdila su ranije iznijetu pretpostavku da je na lokaciji Crkvina u Bjelosavljevićima postojala crkva. No, i dalje je otvoreno pitanje da li je to ta crkva koja se spominje u pisanim izvorima. Iskopavanja na prostoru crkve ukazuju na to da je objekat najvjerovatnije u 15. vijeku bio van funkcije, s obzirom na sahranjivanje na prostoru sjevernog zida crkve, čiji je jedan dio bio iskrčen za sahrane. Crkva je podignuta u prvoj polovini 14. vijeka, najvjerovatnije kao zadužbina i grobna crkva lokalnog vlastelina, i oko nje se krajem 14. i u ranom 15. vijeku počinje formirati velika nekropola pod stećcima, čije će trajanje ići sve do prvih decenija 16. vijeka. Moguća je pretpostavka da je crkva zapravo bila toponim i jedna vrsta poznatog teritorijalnog markera na Glasincu, a da se nije direktno odnosila na objekat u funkciji. S druge strane, možda srednjovjekovnu crkvu iz pisanih izvora treba tražiti na drugoj lokaciji. Još ostaje nepoznata funkcija objekta na lokalitetu Misa, na lijevoj obali Rešetnice u Glasinačkom polju, za koju takođe pojedini autori iznose mišljenje da se radi o crkvenom objektu.¹¹⁸

Problem u istraživanju sakralnog graditeljstva jest nedostatak istih tih objekata na srednjovje-

¹⁰⁷ Тошић 2003, 82; 1995, 88-89.

¹⁰⁸ Filipović 2016, 285.

¹⁰⁹ Тошић 1995, 88, 90.

¹¹⁰ Anđelić 1971, 350.

¹¹¹ Filipović 2016, 285.

¹¹² Тошић 2003, 83-84; Jiriček 1892, 100-101.

¹¹³ Тошић 2003, 84.

¹¹⁴ Kurtović 2009, 157, 346. Da je vojvoda Sandalj kontrolisao carinu na Glasincu odnosi se i zaključak Vijeća umoljenih od 23. III 1430. „scribendi pro gabella Glasinac, vouiude Sandagl et aliis, de quibus sibi videbitur“ (Jiriček 1892, 101).

¹¹⁵ Kurtović 2017, 62.

¹¹⁶ Ковачевић 1954, 234.

¹¹⁷ Kurtović 2017, 67.

¹¹⁸ Тошић 2003, 86; Стратимировић 1891, 331.

kovnoj teritoriji zemlje Pavlovića. O crkvenom graditeljstvu srednjovjekovne dinastije Pavlovića nema izravnih podataka, istorijski izvori ne donose podatke o mogućem kltorstvu pojedinih članova ove moćne vlastelinske porodice. Možda ta aktivnost nije bila tako izražena kao kod hercega Stjepana, ali je sigurno postojala u nekom obliku. Interesantno će biti istražiti u budućnosti i moguće postojanje "raškog" oblika crkvenog graditeljstva na teritoriji Pavlovića kakvo je poznato u više slučajeva kod hercega Stjepana Kosače.¹¹⁹ Raška graditeljska tradicija, sa karakterističnim pravougaonim pjevničkim prostorima,¹²⁰ poznato rješenje u crkvi u Sopotnici,¹²¹ ali i crkvi sv. Stefana u Šćepan polju,¹²² zadužbini vojvode Sandalja Hranića, sasvim sigurno je uticala i na neka arhitektonska rješenja crkava dinastije Pavlović.

Istraživanje grobova i pogrebne prakse na teritoriji srednjovjekovne zemlje Pavlovića jako je skromno, pa samim tim nije moguće donositi konačne zaključke i činjenice na generalnom planu u sadašnjem obliku istraženosti. Određene zaključke teško je izvući čak i iz korpusa otkrivenih grobova na nekropoli u Bjelosavljevićima jer se radi o istraženom broju koji je manji od 10% od ukupnog broja sahranjenih pokojnika. Pogrebna praksa dijelom je bila uslovljena i samim terenom. U župnijim dijelovima teritorije nije bilo potrebe za klesanjem grobnih jama pa su pokojnici polagani u dublje zemljane rake sa sandukom ili bez njega. Na nekropoli Pavlovac kod Sarajeva srećemo grobove u kojima su pokojnici polagani u kamene ili drvene sarkofage i kovčege, pojava koje je za sada dosta osobena za ovaj lokalitet u ovoj regiji.¹²³ Jedinstvena pojava na nekropoli u Bjelosavljevićima jest pokrivanje pokojnika poluobicama, karakteristika koja nije evidentirana na drugim lokalitetima. Socijalna stratifikacija i diferencijacija pokojnika na lokalitetu se mora uzeti s rezervom jer je dobar dio stećaka uništen i dislociran.¹²⁴ No, ipak pretpostavljamo da je u zapadnom dijelu nekropole tokom prve polovine 15. vijeka došlo do podizanja

monumentalnih sljemenjaka, od kojih se ističu oni klesani iz dva dijela sa pravougaonim postoljem u obliku sanduka i sljemenom nabačenim na njega. Kvalitetna obrada sljemenjaka u ovom dijelu nekropole možda je bila uslovljena i novom radionicom ili klesarom, ali nesumnjivo rezervisana za one imućnije i višeg staleža. Upravo u ovom dijelu nekropole je lociran i jedini stećak, sljemenjak, sa natpisom.¹²⁵ Svi grobovi su datovani u 14. i 15. vijek, osim groba 30, koji je na osnovu osmanske akče i plitkog ukopa uz apsidu datovan u 16. vijek.

Summary

Ecclesiam de Glasinac – Archaeology excavations on the Crkvina in Bjelosavljevići

More than one century after the initial discovery, Glasinac is still one of the most important archaeological areas in the Balkans. Extensive research at Glasinac started in 1888, along with the establishment of the National Museum in Sarajevo. In the last few decades the main focus was on the interpretation of already existing, numerous, materials from more than thousand prehistoric tumulus. In addition to this, very small quantity of archaeological materials from historical periods have been published. Basically this has created a problem in understanding Glasinac as a region that was occupied by many different cultures and populations through, not just prehistoric but also historical periods. This paper presents results from rescue archaeological excavation from site Crkvine in Bjelosavljevići on Glasinac conducted from 2013–2014 and in 2017. The archaeological excavations discovered the remains of medieval church, decorated with frescoes, and 48 graves from the necropolis. The archaeological sites is located on the elongated hill plateau, loosely connected in its western part to the neighboring massive. The plateau is oriented East-West with a clear view on Glasinac field and other known archaeological sites in surrounding. The church is dated based on architectural features in the first half of the 14th century. The object shows similarities with the churches from medieval Raška (Serbia), mostly built as a mausoleum for the nobil-

¹¹⁹ Поповић / Поповић 2004, 60.

¹²⁰ Ibid., 60; Ђурић 1975, 15-21.

¹²¹ Кајмаковић 1981, 153; Војводић 2010, 62.

¹²² Поповић / Вукадиновић 2007, 166.

¹²³ Žeravica 1982, 186.

¹²⁴ Detaljnije o socijalnoj diferencijaciji i stratifikaciji stećaka kod Микић 1991, 218.

¹²⁵ Комар 2016, 84.

ity. During the late 14th century around the church a large necropolis is being formed, with characteristic Bosnian medieval tombstones – stećci. All the burial pits were cut into bedrock. The characteristic of this site are well-preserved wooden structures in graves. Some structural shapes are, for now, only known from this site. All deceased are buried in an extended position, oriented east-west, with a couple of exceptions. A greater number of children's graves indicate a high mortality rate of this population in the Middle Ages. The children had a different funeral practice, buried in shallow pit near adults without tombstones. Some of the graves contained luxurious material and indicate to the high status of the deceased. This is also confirmed by the remains of luxurious textiles, imported most probably from Dubrovnik.

Literatura

- Andelić, P.* 1971, Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) XXVI, Sarajevo 1971, 347-360.
- Anzulović, I.* 2006, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. st., Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, Zadar 2006, 199-214.
- Atanacković-Salčić, V.* 1964, Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 175-180.
- Bakalović, M.* 2006, Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle, Godišnjak CBI 35, Sarajevo 2006, 179-195.
- Барушић, С.* 2002, Црква Св. Јована Претече у манастиру Студеница, Саопштења XXXIV, Београд 2002, 73-78.
- Basler, D.* 1962, Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 115-118.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1964, Grborezi – srednjovjekovna nekropola, Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH, Sarajevo 1964.
- Bešlagić, Š.* 1962, Kalinovik – srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1962.
- Bikić, B.* 2010, Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe, Beograd 2010.
- Богосављевић-Петровић, В. / Михаиловић, Т.* 2000, Средњовековне некрополе и насеља у околини манастира Жиче, у: Суботић, Г. (ур.) Манастир Жича – зборник радова, Народни музеј у Краљеву, Краљево 2000, 263-275.
- Булић, Д.* 2013, Црква у Шумнику, нови поглед на датовање, Историјски часопис LXII, Београд 2013, 47-78.
- Булић, Д.* 2015, Црква у Радошићима, Историјски часопис LXIV, Београд 2015, 85-133.
- Цветковић-Томашевић, Г.* 1990/91, Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана (Археолошка ископавања у цркви 1975. године), Саопштења 22-23, Београд 1990/91, 159-176.
- Cvetković, B.* 2015, Textiles and Their Usage in the Medieval Balkans – The Royal Context, у: Kapustka, M. / Woodfin, W. (ur.) Clothing the Sacred: Medieval Textiles as Fabric, Form, and Metaphor, Textile Studies 8, Berlin 2015, 33-53.
- Čović, B.* 1987, Glasinačka kultura, у: Benac, A. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 575-644.
- Човић, Б.* 1976, Од Бутмира до Илира, Веселин Маслеша, Сарајево 1976.
- Čremošnik, I.* 1951, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) VI, Sarajevo 1951, 241-270.
- Delonga, V.* 2000, Arheološka istraživanja u Kučićima, Starohrvatska prosvjeta 27, Split 2000, 67-81.
- Динић-Кнежевић, Д.* 1982, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, САНУ, Београд 1982.
- Ђурић, Ј. В.* 1975, Милешева и дрински тип цркве, Рашка баштина 1, Завод за заштиту споменика културе, Краљево 1975, 17-26.
- Ercegović, S.* 1962, Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 2, Zagreb 1962, 225-239.
- Filipović, E.* 2016, Bosna i Turci za vrijeme kralja Stjepana Dabiše – Neke nove spoznaje, у: Рудић, С. (ур.) Споменица др Тибора Живковића, Историјски институт, Београд 2016, 273-301.
- Filipović, M.* 1950, Glasinac – antropogeografsko-etnološka rasprava, Naučna knjiga, Beograd 1950.
- Filipec, K.* 2003, Prilog poznavanju trojagodnih sljepoočničarki u sjevernoj Hrvatskoj, Opuscula Archaeologica 27, Zagreb 2003, 561-567.
- Fisković, C.* 1949, Dubrovački zlatari od 13. do 17. st., Starohrvatska prosvjeta 1, Split 1949, 143-249.
- Gjurašin, H.* 2005, Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa, Starohrvatska prosvjeta 32, Split 2005, 163-193.
- Glavaš, T.* 1982, Preromanička crkva u Vrutcima kod Vrela Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 93-118.
- Gunjača, S.* 1955, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta 4, Split 1955, 85-134.

- Imamović, E.* 1996, Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 47, Sarajevo 1996, 61-85.
- Jakšić, N.* 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, Starohrvatska prosvjeta 23, Split 1996, 139-172.
- Jakšić, N.* 1984, Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru 23 (10), Zadar 1984, 331-342.
- Jakšić, N.* 1983, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23/1, Split 1983, 49-74.
- Јанковић, Ђ.* 1997, Манастир Добрун (археолошка истраживања у 1997. години), Наше старине 1 (н. с.), Бања Лука 1997, 41-48.
- Јаšаревић, А. / Пласто Орић, М.* 2018, The importance of small archaeological finds from Glasinac, in press.
- Јашаревић, А.* 2015, Тврђаве на Босни, Музеј у Добоју, Добој 2015.
- Јаšаревић, А.* 2014, Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca, Godišnjak CBI 43, Sarajevo 2014, 51-99.
- Jelovina, D.* 1963, Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske, Starohrvatska prosvjeta 8-9, Split 1963, 101-119.
- Jelovina, D.* 1960, Kasnosrednjovjekovna nekropola "Grebље" u selu Maljkovu, Starohrvatska prosvjeta 7, Split 1960, 255-266.
- Jirićek, K.* 1892, Glasinac u srednjem vijeku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) V, Sarajevo 1982, 99-101.
- Kajmaković, Z.* 1981, Drina u doba Kosača, Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981, 141-177.
- Kajmaković, Z.* 1971, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971.
- Karaman, Lj.* 1956, Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, Starohrvatska prosvjeta 5, Split 1956, 129-134.
- Kojić, Lj. / Wenzel, M.* 1968, Veličani – srednjovjekovna nekropola i pregled srednjovjekovnog stakla Bosne i Hercegovine, Старинар XVIII, Београд 1968, 139-155.
- Kolak, T.* 2009, Trojagodne naušnice iz groba 53 s lokaliteta Čovini – Crikvine u Smiljanu, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 221-228.
- Комар, Г.* 2016, Ђирилични натписи Старе Херцеговине (са прегледом крстова), Подгорица 2016.
- Кораћ, В.* 2001/2002, Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу, Зборник радова Византолошког института XXXIX, Београд 2001-2002, 103-146.
- Kosorić, M.* 1988, Bratunac 1, Arheološki leksikon BiH, Sarajevo 1988, 68.
- Ковачевић, Д.* 1954, Развој и организација царина у средњовјековној Босни, Годишњак Историјског друштва БиХ VI, Сарајево 2010, 229-248.
- Котур, М.* 2010, Фреске у Босни и Херцеговини, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС, Бања Лука 2010.
- Kurtović, E.* 2017, Iz historije Olova u srednjem vijeku, u: Kulturno naslijeđe Olova i olovskog kraja. Dani evropskog naslijeđa 2016, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo 2017, 13-80.
- Kurtović, E.* 2009, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranic Kosača, Institut za istoriju, Sarajevo 2009.
- Љамић-Валовић, Н.* 1988, Средњовековне наушнице из Ратине и Горњег Ласца у вези проблематике култа мртвих у Србији између XI–XIV века, Зборник Народног музеја у Београду XIII–1, Београд 1988, 185-190.
- Marić, M.* 2009, Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 199-220.
- Микуић, Ж.* 1991, Први покушај социјалне стратификације средњовјековних стећака, Зборник филозофског факултета XVII, Београд 1991, 217-226.
- Miletić, N.* 1982, Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom blatu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 123-165.
- Miletić, N.* 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini – od kasne antike do novijeg doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1963.
- Miletić, N.* 1959, Srednjovjekovni grobovi u tumulu na Crkvini (Sjeversko), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 14, Sarajevo 1959, 217-219.
- Petrinec, M.* 2009, Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, Starohrvatska prosvjeta 36, Split 2009, 163-197.
- Petrinec, M.* 1996, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici: katalog, Starohrvatska prosvjeta 23, Split 1996, 7-138.
- Поповић, М.* 2015, Манастир Студеница – археолошка открића. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2015.
- Поповић, М. / Вукадиновић, С.* 2007, Црква светог Стефана на Шћепан пољу под Соко-градом, Старинар LVII, Београд 2007, 137-174.
- Поповић, М.* 2006, Проблем проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу, Старинар LV, Београд 2006, 181-195.

- Поповић, Д. / Поповић, М.* 2004, Манастир Куманица на Лиму, Археолошки институт, Београд 2004.
- Поповић, М.* 2004, Црквина Ружица крај врела Требишњице, Зборник за историју БиХ 4, Београд 2004, 67-80.
- Радичевић, Д.* 2013, Прилог проучавању средњовековног накита југозападне Србије с посебним освртом на налазе из средњег Полимља, у: Осам векова манастира Милешева, том I, зборник радова, Међународни научни скуп Осам векова манастира Милешева 6–8. септембра 2012. године, Милешева 2013.
- Радичевић, Д.* 2000, Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, Зборник радова Народног музеја ХХХ, Чачак 2000.
- Радојковић, Б.* 1995, Материјална култура босанске властеле, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 67-83.
- Решетар, М.* 1925, Дубровачка нумизматика: II (описни дио), Посебна издања Српске краљевске академије, књ. 59/24, Београд 1925.
- Стратимировић, Ђ.* 1891, Опис поља Гласинац, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) IV, Sarajevo 1891, 323-334.
- Тошић, Ђ.* 2003, Гласинац у земљи Павловића, у: Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет у С. Сарајеву, Књ. V., Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 77-90.
- Тошић, Ђ.* 1995, Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке, Зборник за историју БиХ 1, САНУ, Београд 1995, 85-97.
- Truhelka, Ѓ.* 1895, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) VII, Sarajevo 1895, 337-356.
- Truhelka, Ѓ.* 1902, Nalaz iz Vranjske, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (s. s.) XIV, Sarajevo 1902, 221-227.
- Vacuћ, P.* 2004, Белешке о Гласинцу – Аутаријати, Balcanica XXXV, Београд 2004, 35-49.
- Vego, M.* 1955, Nadgrobni spomenici porodice Sanković u selu Biskupu kod Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) X, Sarajevo 1955, 155-166.
- Војводић, У.* 2015, Црква Светог Јована у Савову код Студенице, Саопштења XLVII, Београд 2015, 67-84.
- Војводић, Д.* 2010, Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче, у: Томовић, Г. (ур.) Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове, Беране 2010, 61-100.
- Зечевић, Е.* 2010, Накит из Цркве Св. Богородице у Куршумлији, Саопштења XLII, Београд 2010, 7-38.
- Žeravica, L.* 1982, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (n. s.) 37, Sarajevo 1982, 179-205.
- Wenzel, M.* 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.

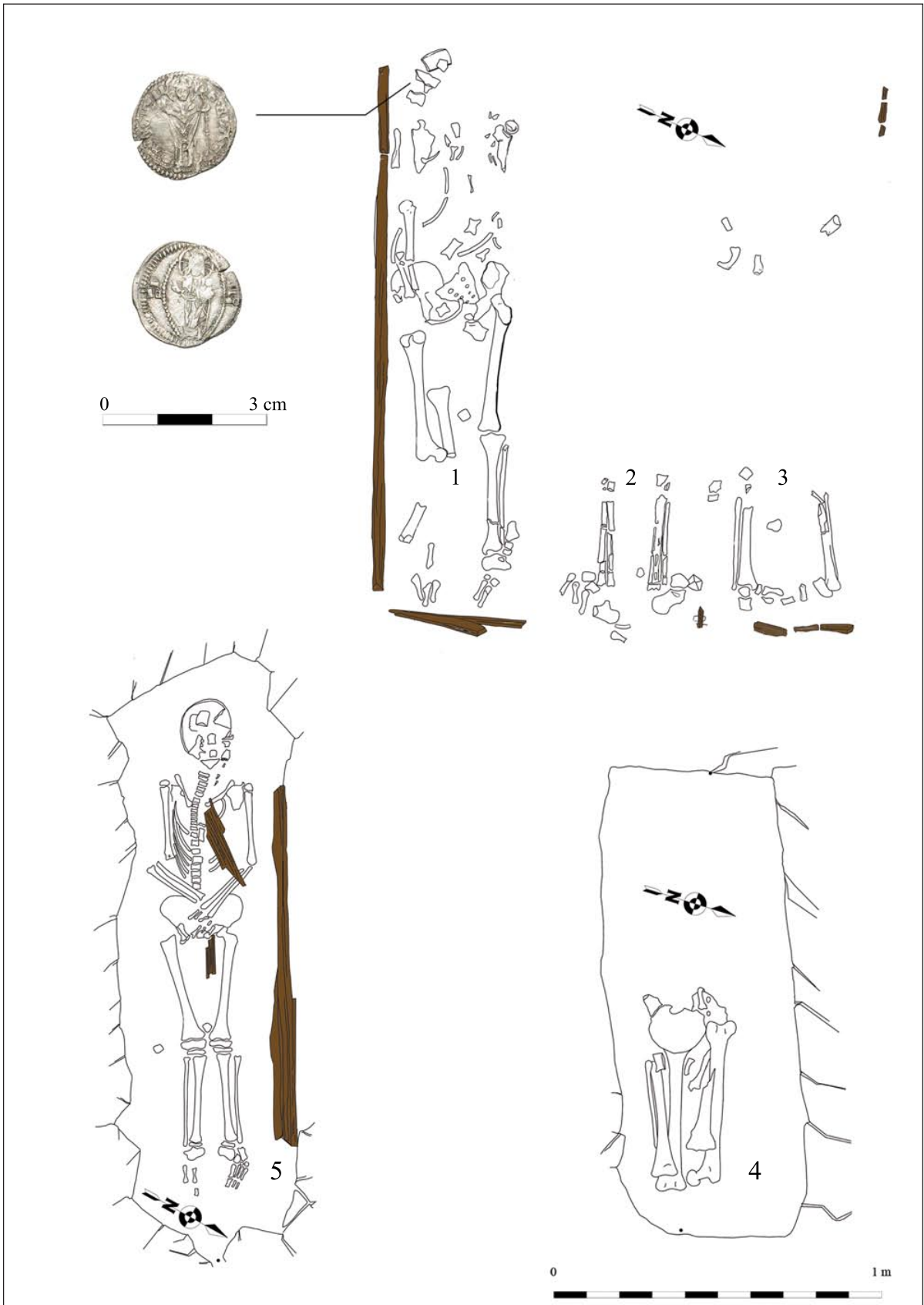

Tabla 1.

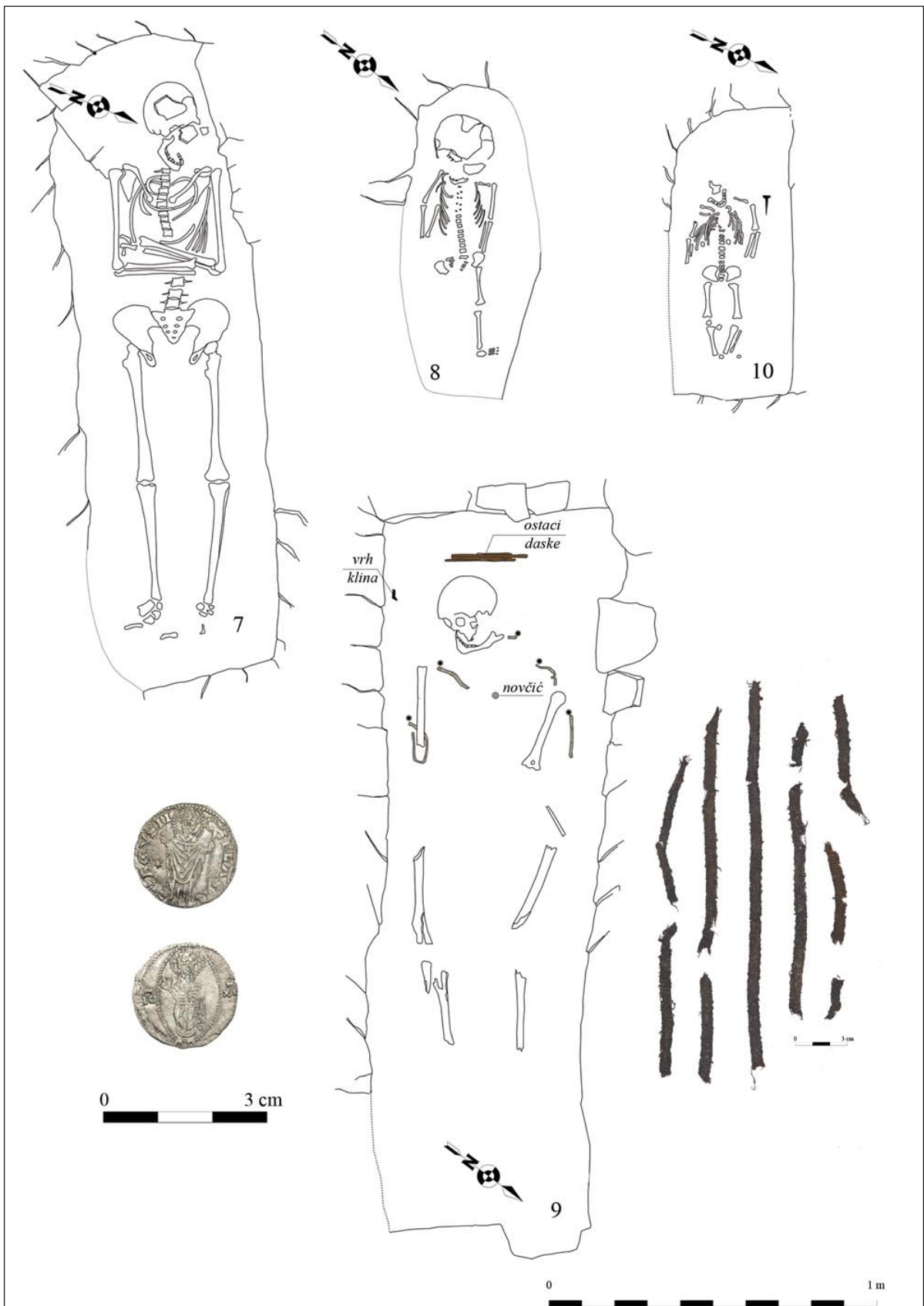

Tabla 2.

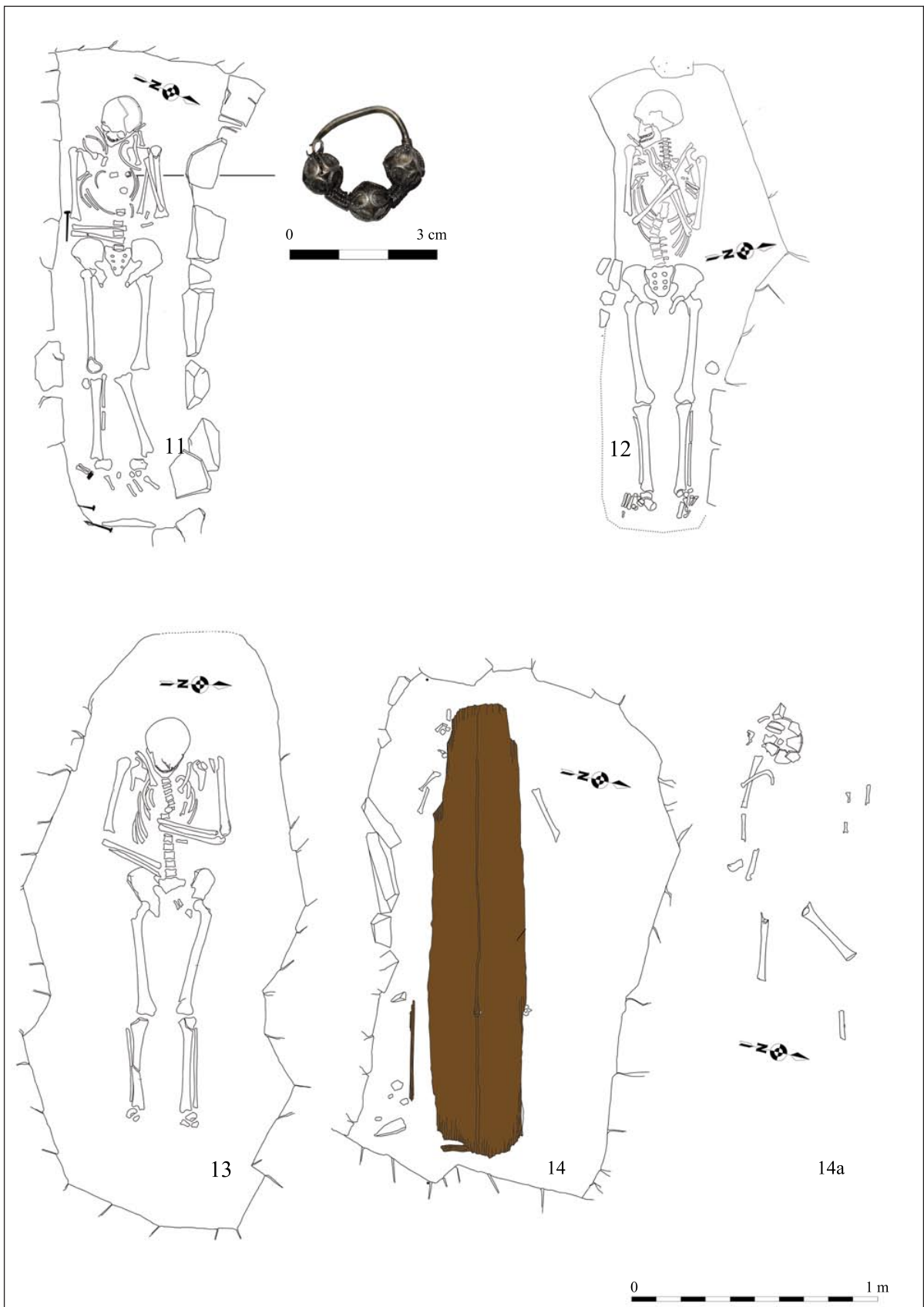

Tabla 3.

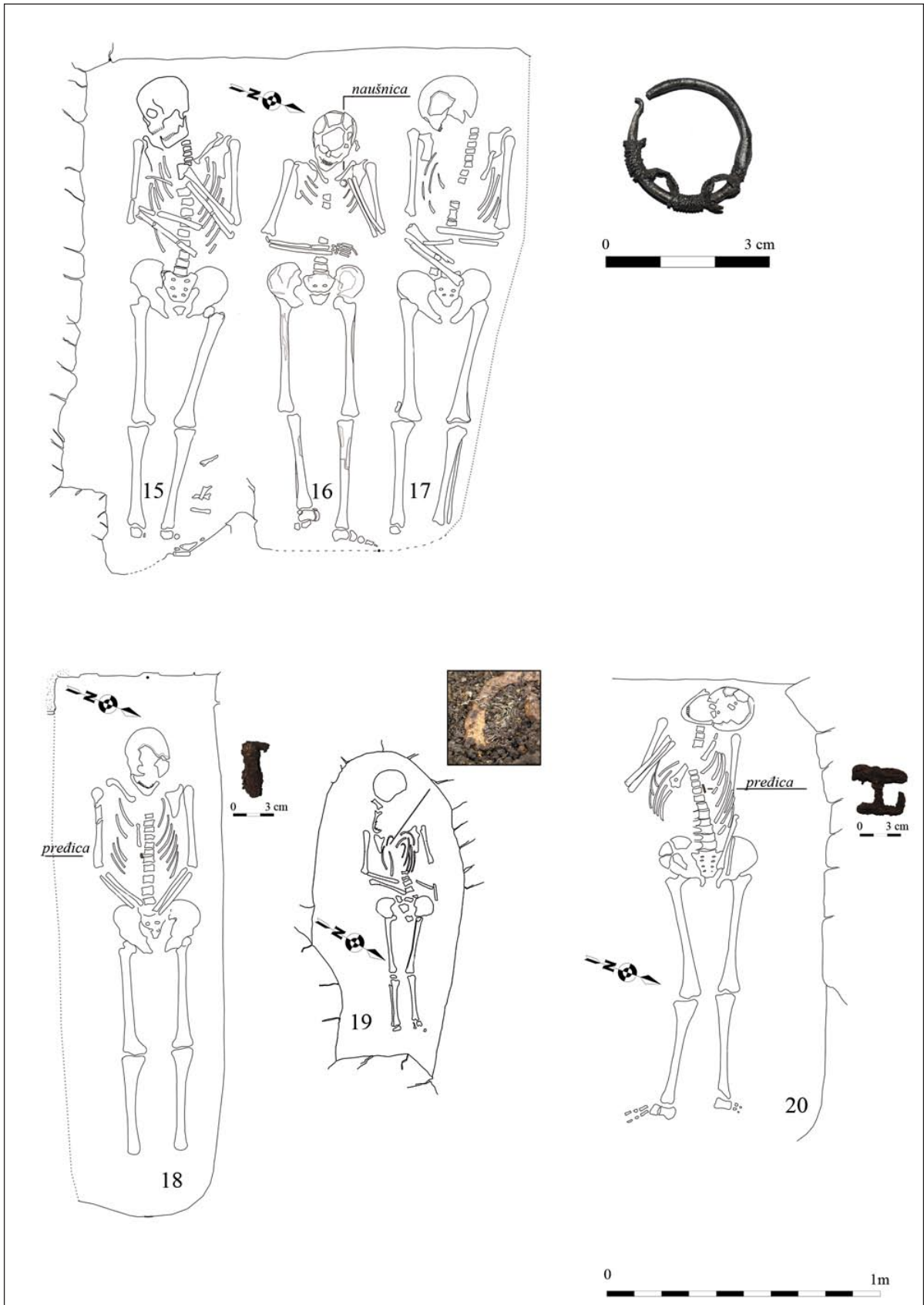

Tabla 4.

Tabla 5.

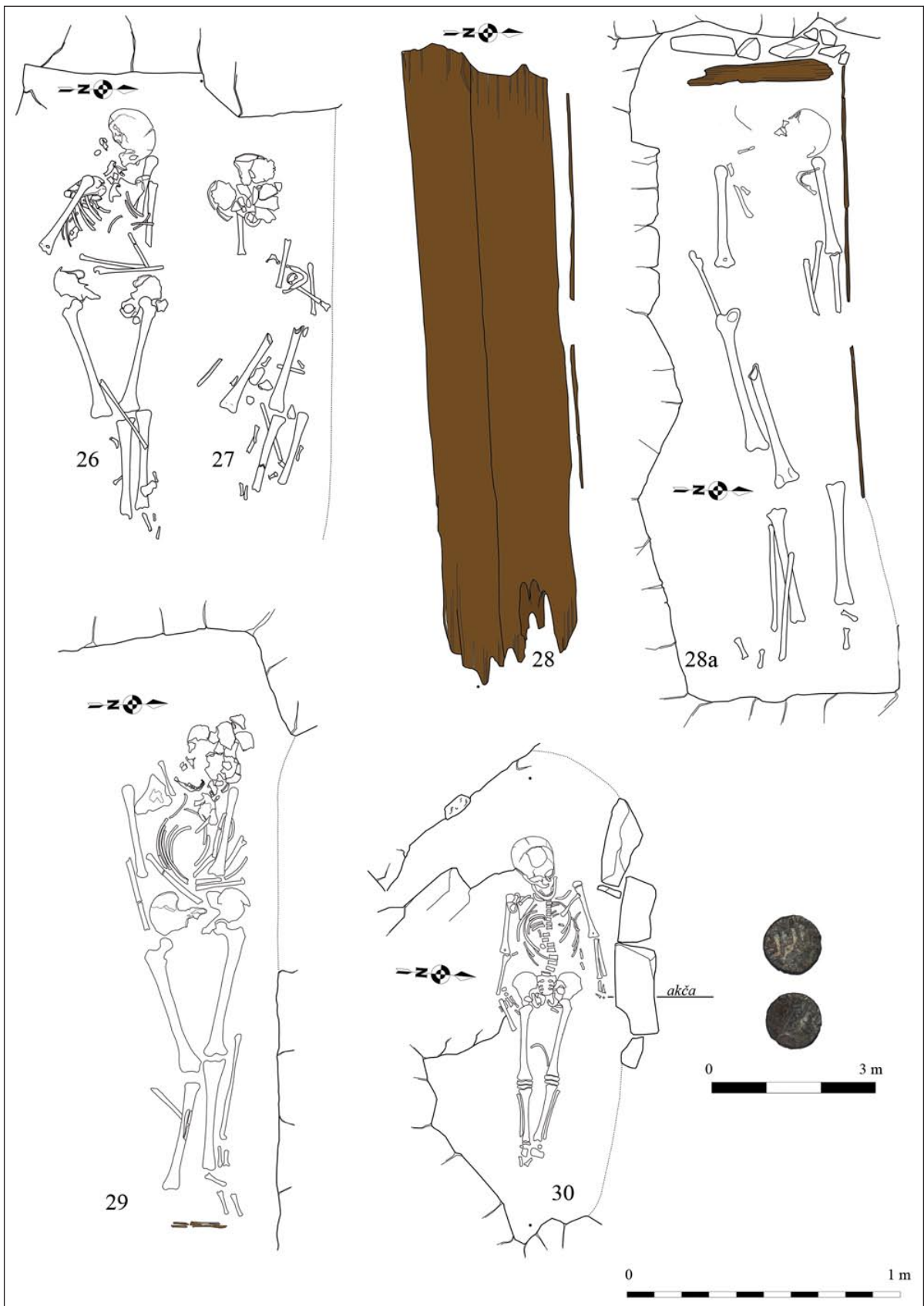

Tabla 6.

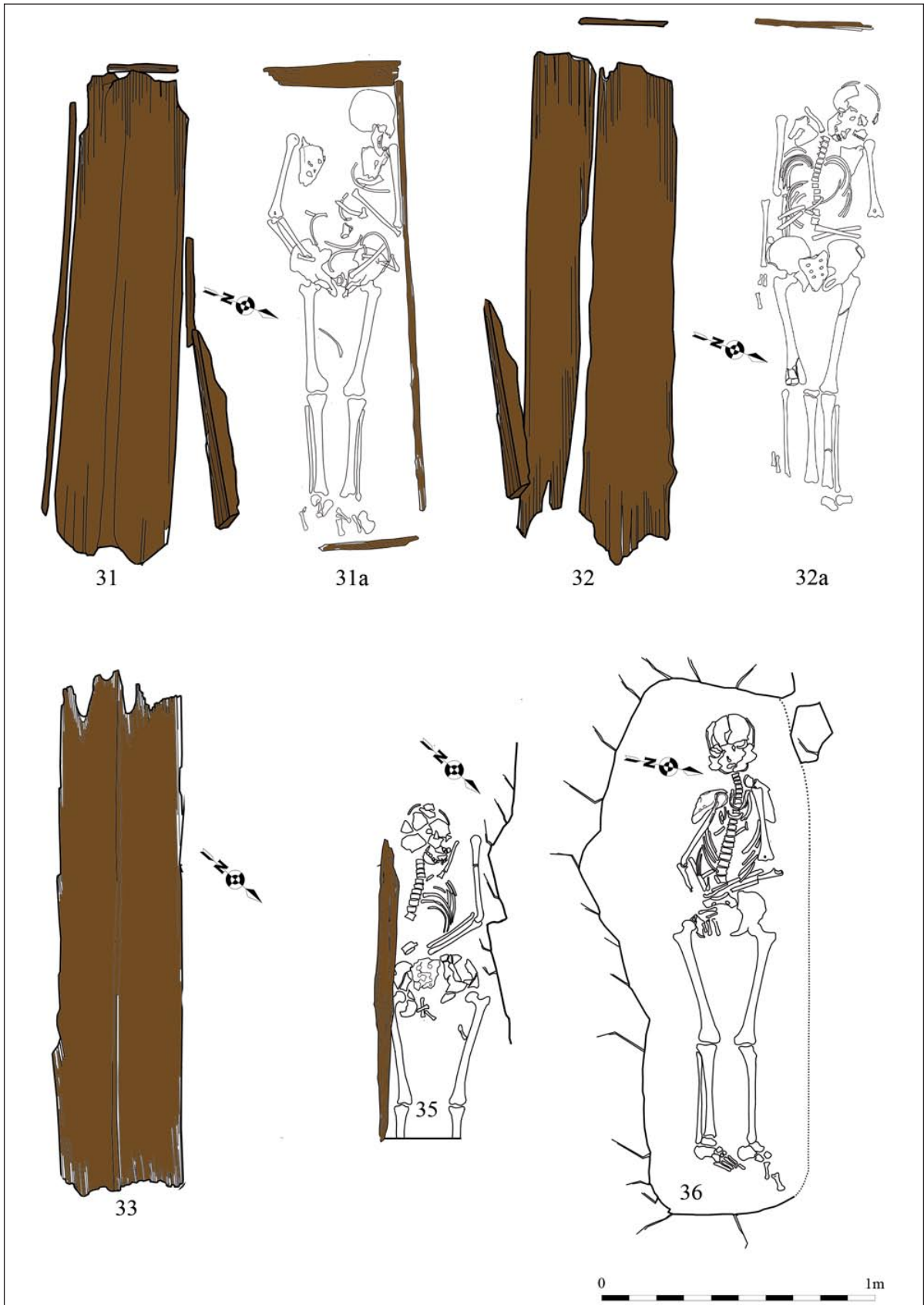

Tabla 7.

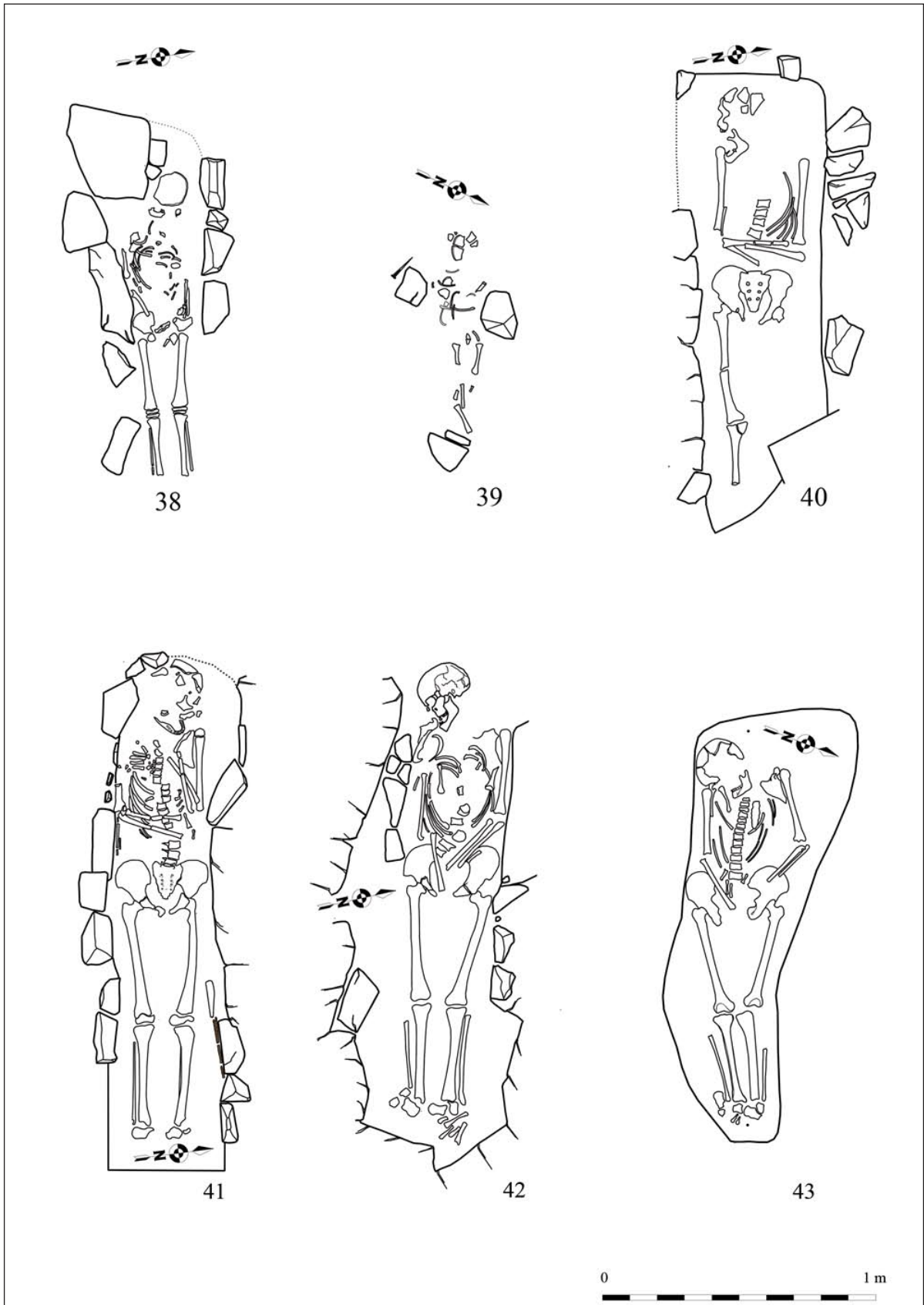

Tabla 8.

Tabla 9.

Bjelosavljevići, Crkvina
Sonda 1 - situacioni plan

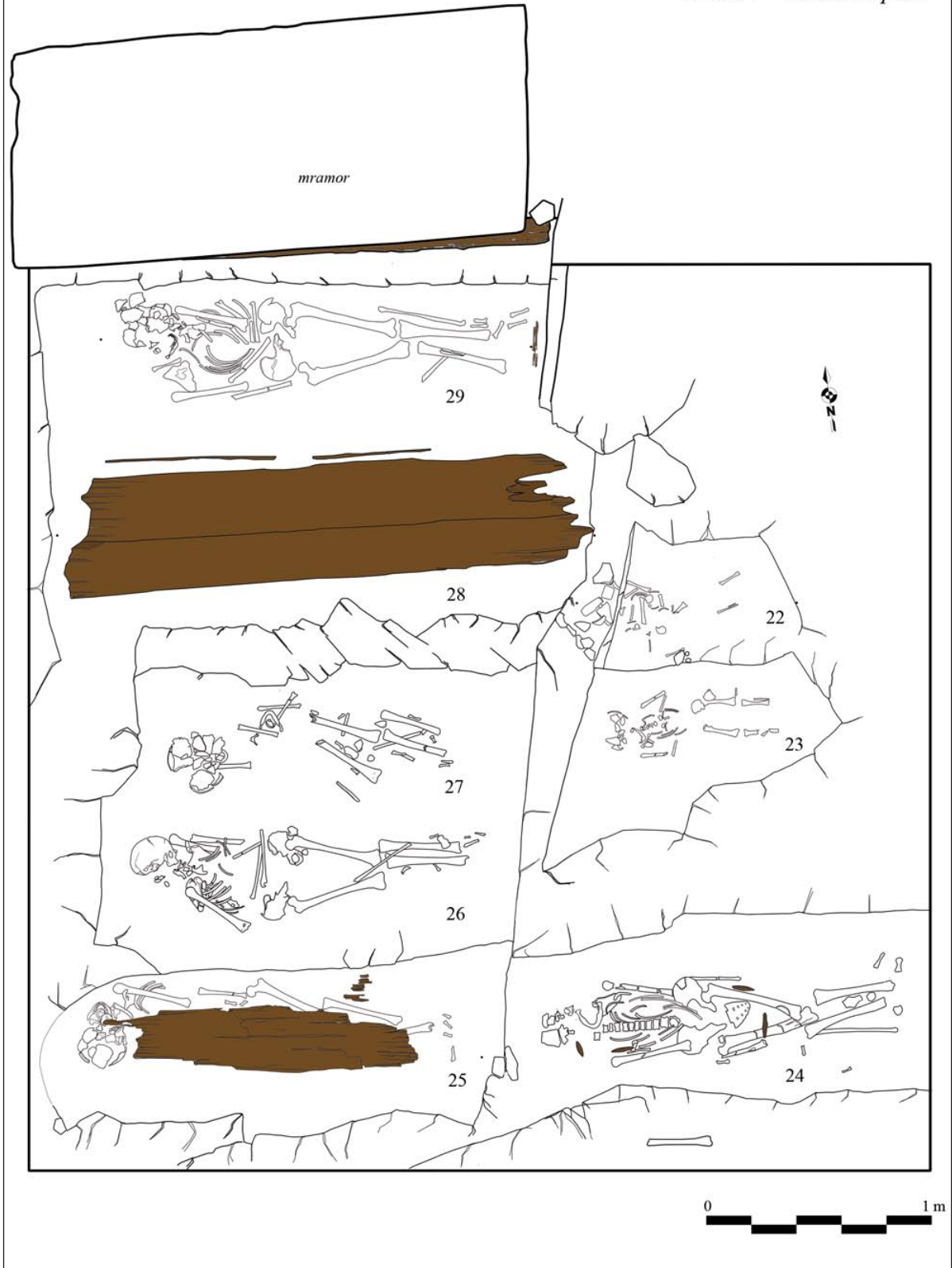

Tabla 10.

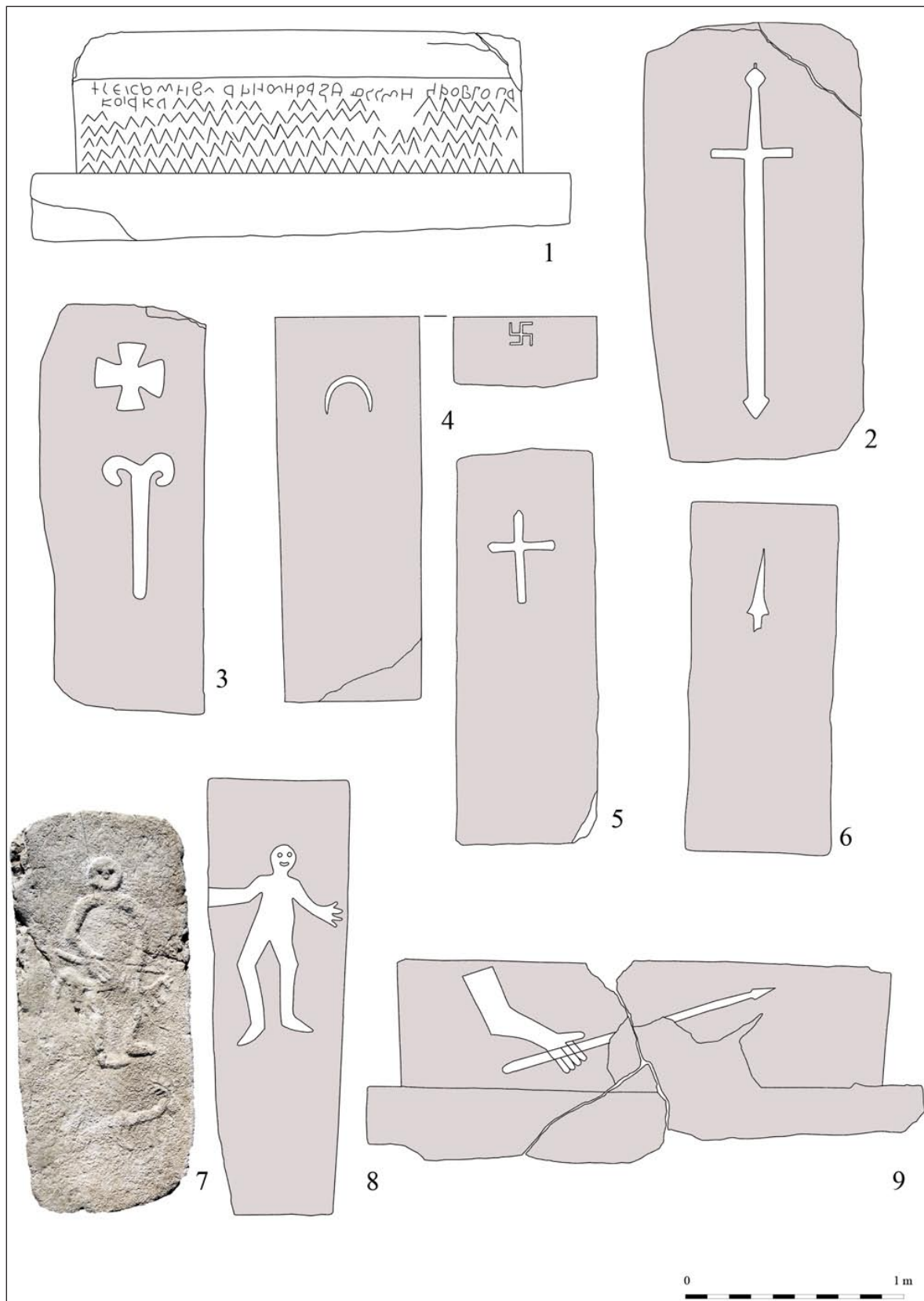

Tabla 11.

Tabla 12.